

Geen doorgeefluik: Visser 't Hooft en de Zwitserse Weg, 1942-1944

Jurjen Zeilstra

De Nederlandse regering, die bij de Duitse bezetting in 1940 naar Londen was gevlucht, verkeerde daar tijdens de Tweede Wereldoorlog in een relatief geïsoleerde situatie. Men was doorgaans slecht geïnformeerd over de gebeurtenissen in Nederland en slaagde er maar matig in de Nederlanders met actuele berichtgeving en aansprekende boodschappen, via schriftelijke weg of de radio, te bereiken. Eén van de initiatieven in die toestand verbetering te brengen, was 'de Zwitserse Weg'. Deze succesvolle communicatieroute, die ongeveer twee jaar heeft bestaan, werd in de zomer van 1942, in opdracht van de regering, opgezet onder leiding van de secretaris van de Wereldraad van Kerken in oprichting, de Nederlander Dr. W.A. Visser 't Hooft (1900-1985). Deze was in 1924 vanuit Nederland naar Genève verhuisd en aanvankelijk gaan werken voor de Young Men's Christian Association (YMCA), later voor de World Student Christian Federation (WSCF). Toen Nederland werd bezet, was Visser 't Hooft meteen al begonnen zich in Genève in te zetten voor communicatie tussen Nederlanders in het vaderland en daarbuiten, met name waar het geestelijke zaken betrof. Hij noemde dit: Geestelijk Contact. Terwijl Visser 't Hooft en zijn connecties graag stukken uitwisselden met inhoudelijk diepgravende presentaties en een grote rol voor de kerken in het naoorlogse Nederland in gedachten hadden, stelden de bijdragen vanuit de regering vaak teleur. Het Nederlandse verzet was ondertussen zeer verdeeld. Met name de tegenstelling tussen het militaire verzet, dat zijn oorsprong in de mobilisatie had, en het burgerlijke verzet, was groot. Velen voelden zich van regeringswege in de steek gelaten. Hoewel Visser 't Hooft zelf ook al lang niet meer in Nederland woonde, heeft hij zich in de periode 1942-1944 in toenemende mate opgesteld als bron van kennis over Nederland en coach van de regering, en in zekere mate was hij dat ook wel. Visser 't Hooft zag de oorlog als een geestelijke strijd. Maar waar het ging om Jodenvervolging, het Duitse verzet en de aanwijzing van een Nederlandse overgangsregering bestaande uit burgers, heeft hij echter geen gehoor gevonden.

Kernwoorden: W.A. Visser 't Hooft; Tweede Wereldoorlog; communicatie via Genève; Zwitserse Weg; kerkelijk spreken; regering in ballingschap; Nederlands verzet; Radio Oranje; Jodenvervolging; overgangsregering.

Inleiding

Terwijl Nederland in de meidagen van 1940 door de Duitsers werd bezet, vluchtten koningin en regering naar Londen. Het besluit dit te doen, werd door lang niet iedereen met instemming vernomen. Sommigen voelden zich in de steek gelaten, of erger, verraden. De regering onder leiding van D.J. de Geer maakte een zwakke, zo niet defaitistische, indruk en de minister-president moest in augustus 1940 aftreden. Zijn opvolger, de Antirevolutionair P.S. Gerbrandy (1885-1961), beseftte dat men aan de Nederlanders die leefden in bezet gebied zou moeten laten zien en horen dat de regering wel degelijk bleef strijden voor de bevrijding van het vaderland. Maar de middelen waren beperkt. Veel mogelijkheden vorm te geven aan de strijd waren er niet. Bovendien werd de regering in ballingschap belemmerd door een groot gebrek aan informatie over de actuele situatie in Nederland. Een adequate informatiedienst was er niet en moest van de grond af worden opgebouwd. Vaak moest men zich behelpen met wat men aan feiten uit de Duitse propagandaberichten kon filteren. Er ontstonden in de loop van de oorlog verschillende illegale informatiekkanalen. Een daarvan was 'de Zweedse Weg'. Deze route functioneerde van juni 1942 tot juli 1943 met matig succes (De Jong 1979, 897-899). Een andere en belangrijker mogelijkheid was 'de Zwitserse Weg'. Twee jaar lang, vanaf de zomer van 1942 tot halverwege 1944, bestond er een redelijk betrouwbare verbinding tussen bezet Nederland en de Nederlandse regering in Londen die via Genève liep (De Jong 1979, 900-907).

In die stad was het de secretaris-generaal van de Wereldraad van Kerken in oprichting, de Nederlander Willem Adolf Visser 't Hooft (1900-1985), die als een spin in het web zat. Sommigen hielden hem voor een doorgeefluik of een postbode. Hij zelf zag dat heel anders en groeide uit tot een al dan niet gewaardeerd adviseur van de regering. Hoe is dit zo gekomen en hoe heeft deze route in de praktijk gefunctioneerd? Waar ging het inhoudelijk over? En wat is het beeld waar het gaat om de samenwerking tussen regering en verzet, of het gebrek daaraan, dat opkomt wanneer men zich op dit stuk communicatie in oorlogstijd concentreert? Welke rol heeft Visser 't Hooft daarin gespeeld? Dit artikel kan geen omvattend beeld geven van communicatie in oorlogstijd. Het steunt op de biografie die de auteur reeds eerder schreef over het leven van Visser 't Hooft (Zeilstra 2018, 2020), maar zoekt het beeld dat daar gegeven wordt te verbreden en verdiepen.

De strategische positie van Visser 't Hooft

Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in september 1939 woonde Visser 't Hooft al vijftien jaar in Genève. Hij werd geboren in Haarlem en kwam als student theologie, via de Nederlandse Christen Studenten Vereniging (NCSV), terecht in het internationale christelijke jeugd- en studentenwerk. In 1924 kreeg hij een functie bij de Young Men's Christian Association (YMCA) als internationaal secretaris voor het werk onder schooljongens en verhuisde hij, samen met zijn vrouw Jetty Visser 't Hooft-Boddaert (1899-1968), naar Genève. Rond 1930 ging hij over naar de World Student Christian Federation (WSCF), waarvan hij een succesvol secretaris werd. In 1938 werd hij in Utrecht aangewezen als secretaris-generaal van een nieuw op te richten World Council of Churches (WCC), voorlopig nog *in process of formation*.

Visser 't Hooft zat in Genève in het neutrale Zwitserland op een strategische positie. In vrijwel alle oorlogvoerende landen had hij door zijn werk voor de jeugdbeweging contacten. Samen met slechts enkele medewerkers wist hij, juist in deze moeilijke tijd, het oecumenisch netwerk verder uit te bouwen. Tegelijk voelde hij zich geroepen ook de Nederlandse zaak te dienen. Samenwerken met het Nederlandse verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog was echter geen gemakkelijke opdracht. Wie dacht dat de strijd tegen de vijand een sterk verenigend effect had vergist zich. Het verzet was bij tijden hopeloos verdeeld en de ideeën over wat men zich voorstelde betreffende de gang van zaken na de bevrijding liepen ver uiteen. Visser 't Hooft heeft in dat veld duidelijk partij gekozen en dat heeft tot botsingen geleid.

Zelf zag Visser 't Hooft de oorlog principieel als een geestelijke strijd. De gevechtshandelingen en het geweld waarmee bezette landen werden onderdrukt, maakten op hem grote indruk, maar hij weigerde daarin de essentie van het conflict te zien. In beginsel zag hij de omstandigheden als een uitdaging. Juist als voorvechter van kerkelijke eenheid mocht van hem, vond hij zelf, persoonlijk engagement worden verwacht. Zijn actieve bijdrage voor een betere communicatie tussen Nederlanders binnen en buiten Nederland, vloeiden omdat de vraag zich aandiende als vanzelf voort uit deze motivatie (vgl. Visser 't Hooft 1973).

Communicatie met bezet Nederland

De eerste berichten die Visser 't Hooft in het voorjaar van 1940 in Genève ontving over de bezetting van Nederland waren niet altijd even accuraat, maar schokten hem zeer. Visser 't Hooft stelde zich voor dat verbijstering, ongeloof en zelfverwijt zich van de Nederlanders meester maakten (Visser 't Hooft aan Beste Vrienden, mei 1940, YDS-12, 17). Waren ze niet te zelfverzekerd geweest? Was ook het Nederlandse christendom niet een wel heel erg veilige en naar binnen gekeerde

vorm van christendom? Visser 't Hooft was in mei 1940 niet de enige die op een bijbels-profetische toon probeerde betekenis te geven aan de bezetting als een 'oordeel Gods' (Vgl. Touw 1946,194-221). Nu kwam het erop aan, schreef hij, niet lijdzaam af te wachten, maar geestelijke weerbaarheid te ontwikkelen. Actief verzet tegen demonische krachten was nodig. Dit was ten diepste een spiritueel conflict. Nederlanders in Nederlands-Indië zochten via hem contacten met hun familie in bezet Nederland en hij begon mogelijkheden te zien. Hij riep Nederlandse vrienden op tot 'geestelijk contact' met het doel om elkaar te helpen en te sterken en vervreemding te voorkomen. Hij vroeg om informatie over het geestelijk leven in Nederland en stelde voor dat hij te Genève als verzamelaar zou optreden.

Zijn oproep vond weerklank. In de zomer van 1940 kwam er spontaan een stroom van berichten op gang. Het ging om kerkelijke oproepen, uitspraken, overdenkingen, preken, commentaren en artikelen in de christelijke pers over de bezetting en de toekomst. Er was materiaal bij van kerkleiders en theologen, zoals Oepke Noordmans en Jan Buskes, maar ook van politici, zoals oud-premier Hendrikus Colijn. De meeste correspondenten waren vrienden van Visser 't Hooft uit de NCSV, zoals Gerard H. Slotemaker de Bruïne, Nico Stufkens en Conny Patijn. Selecties uit de hem toegezonden stukken werden door Visser 't Hooft gebundeld en onder de titel *Stemmen uit Nederland* als gestencild periodiek vanaf juni 1940 verzonden naar Nederlanders in Zwitserland en Nederlands-Indië, maar al gauw in allerlei landen. Via J.J. Bosch van Rosenthal, de Nederlandse gezant te Bern, kwamen de *Stemmen* ook bij de Nederlandse regering in Londen terecht. Het ging Visser 't Hooft niet alleen om kerkelijk betrokkenen, maar daar lag wel het accent. (Vgl. Bank 2017 en ook Van Beijnum & Spruyt 1995) Op het eerste nummer van de *Stemmen*, dat in het archief van de Wereldraad wordt bewaard, heeft hij zelf later geschreven: 'this was the beginning in 1940-1941 of what later became the Swiss Road' (World War II era records of the WCC Ongedateerd, YDS-12).

In de rondzendbrief aan zijn Nederlandse vrienden van 22 mei stelde Visser 't Hooft de vraag naar het waarom van de ramp van de bezetting. Valse zekerheden zouden moeten worden afgeleerd bij een kruis dat midden in de wereld stond.

Zou het misschien zoo zijn, dat God eerst dan den grooten druk van ons land wegnemen zal, wanneer het zijn les geleerd heeft? Dan gaat het er nu om die les met kracht in ons op te nemen. We weten nog niets van wat er nu innerlijk in Holland gebeurt. Maar men mag wel gelooven en verwachten, dat er onder Christenen om de vraag naar den zin van deze beproeving geworsteld wordt en dat er een groot zuiveringsproces aan de gang is, waarbij veel oppervlakkige, veel kleinzielige en veel bekrompen elementen in ons Hollandsche leven uitgewied worden, en er een nieuw besef voor de hoogte en diepte en breedte van het Evangelie ontstaat.

(Visser 't Hooft aan Beste Vrienden, 22 mei 1940, YDS-12, 17)

Visser 't Hooft had een remonstrantse achtergrond, maar was in zijn studententijd beïnvloed door de geloofspraktijk in de NCSV en door de dialectische theologie van Karl Barth, die de bijbel onverkort als Woord van God beschouwde. In de loop van de tijd was hij veel kerkelijker gaan denken, internationaler en meer oecumenisch, dat wil zeggen met oog voor het belang van de wereldwijde eenheid van de kerk, en hij was hervormd geworden. Als het juiste antwoord op de ramp van de oorlog die door God over Nederland was toegelaten zag hij nu de vernieuwing van kerken. In het feit dat juist de lang zo verdeelde Nederlandse Hervormde kerk tijdens het eerste bezettingsjaar met duidelijke verklaringen naar buiten trad, vond Visser 't Hooft een indrukwekkende bevestiging van zijn stelling. In de twee kanselboodschappen van 27 oktober 1940 over schuld en roeping der kerk en over de anti-Joodse maatregelen (Touw 1946, 17-18) hoorde hij een duidelijk woord over spirituele vrijheid en christelijke opvoeding en een veroordeling van de manier waarop de Joden door de bezetter werden geïsoleerd. Op deze wijze was de Hervormde kerk in zijn ogen bezig een strijdende kerk, een *ecclesia militans*, te worden. De visie van de theoloog K.H. Miskotte (1894-1976) speelde in dit opzicht een belangrijke rol. In 1939 had deze zijn boek *Thora en Edda* gepubliceerd, waarin hij het Nazisme als nieuwe vorm van heidendom had geanalyseerd. Visser 't Hooft wees ook op het artikel over Romeinen 9-11 van zijn vriend, de zendingstheoloog Hendrik Kraemer (1888-1965). De oorlog leek kerken en christenen in Nederland wakker te hebben geschud en deed een nieuw urgentiebesef ontwakken (Visser 't Hooft aan A.B.C. Dudok de Wit, 4 november 1941, WCC YDS-12, 59).

Hij vroeg zich af of hij zelf niet meer zou kunnen doen voor de nu van het vaderland geïsoleerde Nederlandse regering in Londen. Zijn beste contact daar was de jurist en econoom, Aat A. van Rhijn (1892-1986). Vlak voor de Duitse inval was deze als minister van landbouw en visserij benoemd, wat hij tot mei 1941 zou blijven. In feite was er op zijn vakgebied niet zoveel te doen en Van Rhijn funtioneerde in zijn eentje als Algemene Rekenkamer van de Nederlandse regering in ballingschap. Na meer dan een jaar de *Stemmen* te hebben gestuurd, die door van Rhijn naar eigen inzicht aan belangstellenden werden doorgegeven, zond Visser 't Hooft in november 1941 voor het eerst en uit eigen beweging een aantal documenten van meer algemene aard direct aan minister-president Gerbrandy persoonlijk, in wie hij een geestverwant zag.

Radio Oranje: 'ophitserij'

Sinds 28 juli 1940 was er dagelijks in Nederland om 20.15 uur een kwartier Nederlandse uitzending vanuit Londen via de BBC te ontvangen. De Engelsen gaven de Nederlanders binnen bepaalde marges een redelijk grote speelruimte, meer dan aan andere nationaliteiten in Londen, maar die werd sterk beperkt door gebrek aan actuele informatie over de situatie in Nederland en gebrek aan erva-

ring bij de medewerkers van de nieuwe regeringsomroep. Bovendien wilden de ministers de inhoud van de uitzendingen, die zij vooral aanvankelijk als regeringsboodschappen beschouwden, controleren, wat veel tijd kostte en de teksten aan scherpste deed inboeten. Doel was het bestrijden van de Duitse propaganda, het vertrouwen in de komende bevrijding van Nederland voeden en verslag doen van belangrijke gebeurtenissen buiten Nederland, niet in de laatste plaats waar het ging om de bijdragen van de Nederlandse regering. Vooral in 1942 echter en in 1943 was er veel kritiek bij de luisteraars. Men leek in Londen niet goed te weten of te begrijpen wat er in Nederland gebeurde. Vaak waren de radioteksten te bevoogdend en voorzichtig en vol gemeenplaatsen. En wanneer concrete adviezen aan burgers en instructies aan ambtenaren werden gegeven, sloeg men in de oren van velen regelmatig de plank mis (Sinke 2009).

Terwijl de radiotoespraken van de gereformeerde Gerbrandy Visser 't Hooft wel bevielen, omdat daarin, zoals hij zei, steeds 'de geestelijke achtergrond van den huidige strijd zo duidelijk geteekend wordt', kon hij dat niet zeggen van Radio Oranje in het algemeen: noch de radiozender, noch het in Londen uitgegeven *Vrij Nederland* slaagden erin diepte te bereiken in de boodschappen of duidelijk te maken wat de kerken voor de Nederlanders in deze tijd betekenden (Visser 't Hooft aan P.S. Gerbrandy, 18 november 1941, NIOD 186g-1). Zijns inziens was dit een teken dat de betekenis van juist de geestelijke strijd achter de schermen van de zichtbare oorlog in Londen zwaar werd onderschat. Een voorbeeld van hoe het wel moest, was voor Visser 't Hooft de illegaal uitgegeven brochure *Wat wij wel en wat wij niet gelooven* die de hervormde predikant Jan Koopmans (1905-1945) in 1941 anoniem liet verschijnen als een waardevolle aanmoediging aan zijn landgenoten (Touw 1946, 227-231).

Jodenvervolging

Waar het ging om de vervolging en uitroeiing van de Joden, bevond Visser 't Hooft zich in Genève met zijn informatienetwerk op een vooruitgeschoven positie. Reeds in het voorjaar van 1941 had hij betrouwbare aanwijzingen dat Hitler bezig was op systematische en grootschalige wijze zijn in *Mein Kampf* aangekondigde programma de Joden te vermoorden, daadwerkelijk uit te voeren (Hoffmann 1941). Velen in Europa hebben lange tijd óf geen geloof gehecht aan dergelijke berichten óf aangenomen dat het lijden van de Joden deel was van het lijden in het algemeen aan de oorlog verbonden. Ook in regeringskring in Londen waren er die zelf niet vrij waren van antisemitische gevoelens (Sinke 2009, 99-105, 185-191).

Voor Visser 't Hooft was het een principezaak. Aan vice-president van de Raad van State en vertrouwensman van koningin Wilhelmina, Gerard Beelaerts van Blokland in Londen schreef hij op 3 april 1941:

Wat de Joden betreft – het gaat er niet om, of ze aangename of onaangename mensen zijn; het gaat om een principe, dat onafscheidelijk verbonden is aan ons geloof en onze traditie. Ik ben er dankbaar voor en eigenlijk trotsch op, dat twee Universiteiten in Nederland [Leiden en Delft] op *dit punt* den strijd aangeboden hebben en de kerk op dit punt een ‘non possumus’ uitgesproken heeft. Ik ben geen Jodenminnaar, maar geloof met velen in Holland, dat de vraag van onze houding tegenover het anti-semitisme een *test* geworden is, waar wij eigenlijk thuis hooren.

(Visser 't Hooft aan Gerard Beelaerts van Blokland, 3 april 1941, WCC, YDS-12, 56)

Juist in dit opzicht liet de kerk, zo vond Visser 't Hooft, geen onzeker geluid horen.

Uit de *Stemmen* zul je gezien hebben dat velen in de kerk zich ervan bewust zijn, dat de kerk geen politiek centrum mag worden. Maar zij zien ook, dat de kerk van Calvijn en Marnix niet kan zwijgen wanneer het gaat om zijn of niet-zijn van die vrijheid, die in het christelijke geloof verankerd ligt. Een kerk, die op zulk een moment zwijgt, zou precies doen, wat Goebbels wil, wanneer hij zegt; ‘aan ons de aarde, aan de kerk de hemel’ Ik weet wel, dat jij *dat* niet bedoelt, maar wilde toch even onderstrepen, dat de kerk in Holland nu een nieuw bijzondere taak heeft, die ze manmoedig aanpakken moet en gelukkig ook aanpakt.

(Visser 't Hooft aan Gerard Beelaerts van Blokland, 3 april 1941, WCC, YDS-12, 56)

Toch bleef de Jodenvernietiging moeilijk te bewijzen en duurde het nog tot juli 1942 voordat de Wereldraad van Kerken met duidelijke oproepen en waarschuwingen naar buiten begon te treden, in toenemende mate in samenwerking met het World Jewish Congress en het Rode Kruis. Het was tevergeefs. Noch kerken, noch overheden, noch internationale organisaties, noch koningin Wilhelmina en Radio Oranje hebben adequaat gereageerd, deels uit voorzichtigheid, deels uit ongelooft, deels omdat de oorlogsinspanningen voor alles gingen, deels uit onverschilligheid, deels uit onmacht. Nog bij de herdenking van de Kristallnacht op 8 november 2020 beleed de Protestantse kerk in Nederland schuld voor falend optreden en het onvoldoende bieden van hulp aan Joden tijdens de oorlog. Dit was omstreden. Lang niet iedereen vond in 2020 dat de kerken het met betrekking tot de Joden werkelijk hadden laten afweten of dat schuld belijden nog zin had, anderen juist wel (*NOS Nieuws* 2020a, 2020b). Hoewel Visser 't Hooft voor zijn inspanningen zelfs een eredoctoraat van de Hebreeuwse Universiteit van Jeruzalem ontving, heeft hij zichzelf achteraf verweten niet genoeg te hebben gedaan.

Geestelijke strijd

Het mocht dan een 'geestelijke strijd' zijn die hij wilde strijden, Visser 't Hooft schuwde het streven naar politieke invloed niet. Steeds meer is hij zich in de jaren 1942-1944 gaan opwerpen als adviseur van de Nederlandse regering in ballingschap. Zo beschreef hij in november 1941 voor Gerbrandy verschillende gezaghebbende groepen in de Nederlandse samenleving die zich voorbereidden op de bevrijding. Terwijl de ene groep te weinig betekenis had en de andere volgens Visser 't Hooft te autoritair was, moest de groep waarmee professor Paul Scholten, voorzitter van het Convent van Kerken, verbonden was beslist serieus worden genomen (Visser 't Hooft aan P.S. Gerbrandy, 12 november 1941, NIOD 186g-1). Voor de vernieuwende kerken was volgens Visser 't Hooft in dit tijdsgericht een sleutelrol weggelegd (Visser 't Hooft aan P. S. Gerbrandy, 15 december 1941, NIOD 186g-1).

Zonder concreet te worden meldde hij dat zijn zegslieden pleitten voor grondige sociale en politieke hervormingen, en de democratie wilden handhaven en zich dus verzetten tegen een vorm van autoritair bestuur. Hoe de vrede eruit zou moeten zien, hing volgens Visser 't Hooft af van het antwoord op een tweetal hoofdvragen. Zou een naoorlogs Duitsland van een andere gezindheid blijken geven? En zouden de overwinnende landen genoeg verantwoordelijkheidsbesef hebben om hun macht op de juiste wijze te gebruiken? Bij de herbouw van het nieuwe Europa had Nederland naar zijn inzicht een belangrijke rol te spelen.

Wat de internationale politiek betreft, zoo meent men dat het volk, ook al is het daar op het oogenblik wellicht nog niet toe bereid, in zal zien, dat een zuivere wraak-politiek, die Duitsland geheel kapot zou maken, slechts tot verdere ontwrichting van Europa zou kunnen leiden. Men is bereid tot een federatieve opbouw van de Europeesche gemeenschap. In dit verband meent men ook, dat er een werkelijk gevaar is, dat wanneer er een breakdown in Duitsland komt en de nieuwe situatie niet onmiddellijk op positieve wijze opgevangen wordt, de extremistische kringen in het land zich met communistische en bolsjewistische elementen zouden kunnen verbinden. Hier kan alleen een positieve politiek van opbouw helpen. Ook daarom moet, indien dat eenigszins kan, een algemeen bloedbad op het moment van ommekeer vermeden worden.

(Visser 't Hooft aan P. Gerbrandy, 15 december 1941, NIOD 186g-1)

Op dat moment kon de Nederlandse regering te Londen niet veel meer doen dan het verzet tegen Duitsland aan te moedigen, de vrije gebieden onder Nederlands gezag te besturen en zich zo goed en zo kwaad als het ging voor te bereiden op de bevrijding. Wetgeving bleef bij ontbreken van een parlement bij het afkondigen

van Koninklijke Besluiten, waarbij Wilhelmina zich actief met het bestuur bemoeide.

Maar Visser 't Hooft vond dat er meer mogelijk was. De verlamming van de regering werd vergroot doordat men in Londen slecht op de hoogte was van wat er in Nederland speelde (Visser 't Hooft aan A.A. van Rhijn, 20 januari 1942, NIOD 186g-5). Daar had hij, zeker tot in de zomer van 1943, gelijk in (De Jong 1979, 929-935). Voor Visser 't Hooft was dit ook de belangrijkste verklaring dat veel uitzendingen van Radio Oranje niet veel verder kwamen dan obligate berichtgeving en schelden op de bezetter of een 'ophitserij', waaraan velen in Nederland zich ergerden.

Het werd mij eenige malen letterlijk zoo gezegd: 'Laat men toch niet denken in Londen, dat het Nederlandsche volk opgehitst moet worden, want voor dat ophitsen zorgen de Duitschers zelf wel. Wij willen van onze menschen een geheel andere toon hooren, die juist duidelijk maakt, dat wij niet op het niveau leven van de Nazi's. Wij willen veel meer rustige beschouwingen hebben, die ons een duidelijk beeld geven van de situatie en ons voorbereiden op de groote beslissingen, die ons volk in de toekomst zal moeten nemen. Men mist ook zeer sterk een duidelijk geestelijk geluid, waaruit blijkt, dat in Londen begrepen wordt, dat er op het oogenblik ook een geestelijke herleving door ons volk gaat.'

(Visser 't Hooft aan B. Bierens de Haan, 16 december 1941, WCC YDS-12, 56)

Niet iedereen zal dit zo hebben beleefd (Vgl. Sinke 2009, 78-79, 122). Maar Visser 't Hooft was ervan overtuigd. Hier moest echt iets aan gebeuren. Het eenvoudigweg kapotmaken van Duitsland kon geen respectabel oorlogsdoel zijn. Omwille van een duurzame vrede, zou Duitsland in het nieuwe Europa van de toekomst zeker een plaats moeten hebben. Wat in zijn optiek nodig was betrof het opbouwen van de morele kracht van het Nederlandse volk. Hier faalde de regering. De enige die, naar zijn overtuiging in deze tijd, te Londen de juiste toon aansloeg was de koningin. Wilhelmina identificeerde in haar ongeveer vijftig radiotoespraken tijdens de bezetting een aantal keer de Nederlandse nationale zaak zonder enig voorbehoud met die van God. Deze ongenueanceerde toon werd door Visser 't Hooft gehoord als precies het goede geluid.

Het is merkwaardig, dat Zij intuïtief schijnt te voelen wat Haar volk nodig heeft. Ik heb tenminste nog geen andere toespraken uit London gehoord, die in dit opzicht met de Hare vergeleken kunnen worden. Het is moeilijk te beschrijven waar hem dat in zit. Er zit iets radicaals in Haar oproepen, dat men bij de anderen mist. Wanneer Zij spreekt wordt het duidelijk, dat wij niet maar in een politieke strijd zitten, maar in een geestelijke strijd op

leven en dood, en het groote is, dat Zij tegelijk echt christelijk spreekt en op geenerlei wijze sentimenteel wordt.

(Visser 't Hooft aan B. Bierens de Haan, 16 december 1941, WCC YDS-12, 56)

Een profetisch geluid

Visser 't Hooft was ervan overtuigd dat hij niet toevallig in Genève zat, op deze plaats, in deze tijd, met alle connecties die hij tijdens het interbellum had opgebouwd. Er was een opdracht van Godswegen aan deze situatie verbonden. Juist vanwege de crisis van de oorlog kwamen in zijn beleving alle lijnen bijeen. Jarenlang had hij zich ingezet voor het internationale werk van de YMCA, voor de NCSV, de WSCF en de WCC in oprichting. Nu ging het om het profetische geluid. Na enige aarzeling, was hij, daartoe gestimuleerd door Karl Barth, zelf steeds meer geneigd bij te dragen aan een duidelijk kerkelijk spreken in het openbaar. Een adequaat antwoord moest worden gegeven op het oordeel Gods dat schuilging in de ineenstorting van de beschavingsorde van Europa. Ook Nederland zou in het naoorlogs Europa zich moeten inspannen tot een constructieve bijdrage in een Europese federatie waarin menselijke waarden werkelijk geborgd konden worden.

Eind 1941 leefde bij velen de hoop dat de ineenstorting van Duitsland aanstaande was. Met de plotselinge aanval op de Sovjet-Unie leek Hitler zich in een niet te winnen oorlog te hebben gestort. Door de Japanse aanval op Pearl Harbor van 7 december 1941 waren de Verenigde Staten in de oorlog betrokken. Toen op 11 december Duitsland en Italië zich aan de zijde van Japan schaarden en eveneens de VS de oorlog verklaarden, werd dit door velen als het begin van het einde van Hitler beschouwd.

Visser 't Hooft was in zijn functie als secretaris-generaal van de Wereldraad van Kerken in oprichting een exponent van een internationale christelijke elite actief betrokken in de oecumenische beweging, die zich geroepen voelde om ook buiten de kerk in deze cruciale periode een rol van betekenis te spelen. Kerken en christenen moesten worden aangespoord om de schroom te laten varen en in de context van de oorlog verstaanbare en relevante geloofsuitspraken te doen en daarnaar te handelen. In dit opzicht boden de aanknopingspunten van Visser 't Hooft bij de Nederlandse regering in Londen hem een bijzondere kans die hij heeft willen benutten (Visser 't Hooft aan A.A. van Rhijn, 20 januari 1942, NIOD 186g-5). Wat Visser 't Hooft bedoelde met 'geestelijk' als het ging om de strijd die gestreden moest worden, blijkt uit een van zijn bijdragen aan het blad van de WSCF, *The Student World*, in 1942 (Visser 't Hooft 1942b). Vanaf Homerus zag hij hoe bij de oude Grieken autonomie het menselijke streven was geweest. Het was herkenbaar in, zowel hun omgang met de staat, als met de godenwereld. Dit streven was zonder tegenwicht volgens Visser 't Hooft gedoemd te eindigen in het

dienen van de macht van het kwaad. Het dienen van God door Christus, daarentegen, betekende volgens hem in wezen een dienen van het hoogste goed. In de herontdekking van de kerk zag de organisatie van het grote tegenwicht (Visser 't Hooft 1942b, 254-260).

In het voorjaar van 1942 hoorde Visser 't Hooft opnieuw van veel landgenoten dat zij in de uitzendingen van Radio Oranje 'het ontbreken van een duidelijk godsdienstig geluid' betreurden. Hij meldde dit Gerbrandy en stelde dat het echt niet zo was dat men in Nederland 'een N.C.R.V.' van Radio Oranje wilde maken, maar dat men behoefte had aan inspirerende leiding vanuit Londen. De vraag kwam, zo verzekerde Visser 't Hooft Gerbrandy op 17 maart 1942, echt niet alleen uit de kringen, die vóór 10 mei 1940 'christelijk' heetten: 'Ons geheele volk, de socialisten inclusief, is bezig zich ervan bewust te worden, dat het in laatste instanties om geestelijke waarden gaat' (Visser 't Hooft aan P.S. Gerbrandy 17 maart 1942, NIOD 186g-1). Radio Oranje en het Londense *Vrij Nederland* (niet te verwarren met het in Nederland clandestien verschijnende blad met dezelfde naam) zouden er volgens Visser 't Hooft goed aan doen de propagandatoon helemaal los te laten, en te trachten voortaan de oorlog met diepgang te behandelen. Hij begreep wel dat dit niet gemakkelijk was. Maar Hitler was een instrument in Gods hand:

De groote vraag is toch wel deze, of men begrepen heeft, dat Hitler werkelijk een gesel Gods is, een demonisch instrument, dat God gebruikt om oneindig veel trots op te ruimen. Het Nationaal-Socialisme heeft niet de geringste positieve betekenis, het is volslagen non-creatief, en de nieuwe orde bestaat niet. Maar het heeft wel een heel groote negatieve betekenis. (Visser 't Hooft aan A.A. van Rhijn, 17 maart 1942, NIOD 186g-5)

De toekomst van Duitsland in Europa

Visser 't Hooft hoopte op een naoorlogse hervorming van Europa in een federale vorm, waarbij rol van de soevereiniteit van de vele nationale staten gerelativeerd zou worden (Zeilstra 1995). Dit zou, naar hij stellig meende, een beschaafd alternatief zijn voor een zuiver gewelddadige geallieerde overwinning. Zijn contacten in het Duitse verzet, zoals Dietrich Bonhoeffer (1906-1945) en Adam von Trott zu Solz (1909-1944) verzekerden hem dat een Duitsland geleid door een alternatieve regering daarin een vredelievende plaats zou innemen. Zoals men nu bezig was zouden de geallieerden de oorlog vast wel winnen. Maar zou dat ook zicht op een duurzame vrede betekenen? De regeringen van geallieerde landen moesten tot groter probleembewustzijn worden gebracht. Waarom ontwikkelde de Nederlandse regering hier geen eigen visie op? In zijn brieven aan regeringsleden heeft Visser 't Hooft hier vaak op aangedrongen. Het antwoord van de minister-presi-

dent aan Visser 't Hooft, gedateerd januari 1942, moet voor hem zeer teleurstellend zijn geweest:

Wat de in Uw brieven geprojecteerde houding ten aanzien van Duitschland betreft, zij strookt niet geheel met de opvattingen der Regeering. Deze is van meening, dat er voorloopig iets anders te doen is dan te spreken over 'gelijkwaardigheid' voor het Duitsche volk, dat zich met lijf en ziel aan het nazidom heeft overgeleverd. Er begint zich wederom een strooming te uiten, die de Duitsche propaganda om, als zij een nederlaag mogelijk acht, reeds thans 'the poor darlings theory' te verkondigen, maar het zou onzerzijds niet van veel inzicht getuigen te vergeten, dat het pan-germanisme een gevaar is, dat niet van gisteren dateert en dat het nazi-dom niets anders is dan de politieke verwerkelijking van de gedachten van de 'All Deutscher Bund', die al uit de vorige eeuw dateert. De Regeering acht het zoo niet onjuist, dan toch wel praematuur, nu al weer een scheiding te maken tusschen 'het verarmde mishandelde Duitsche volk' en zijn booze leiding.

(P.S. Gerbrandy aan Visser 't Hooft, 14 januari 1942, NIOD 186g-1)

Gerbrandy liet Visser 't Hooft dus weten dat de regering weliswaar de opvatting van Visser 't Hooft deelde dat Nederland met betrekking tot het nieuwe Europa een voortrekkersrol op zich moest nemen, maar nu ging het om een oorlog die gewonnen moest worden. Gerbrandy zegde toe dat er op de inhoud van Radio Oranje gelet zou worden, maar verdedigde de noodzaak van een strijdbare radio in oorlogstijd. Dat de Nederlandse regering geen oppergezag in bezet Nederland aanwees om bij de bevrijding 'aan het hoofd der zaak' te gaan staan was opzettelijk. De regering hoopte immers zelf direct na de bevrijding zo spoedig mogelijk terug te keren. Iedere andere oplossing moest als 'hoogst gevaarlijk' worden afgewezen.

Visser 't Hooft was teleurgesteld, maar geenszins van plan de moed op te geven, zoals blijkt uit zijn brief aan een van zijn contacten in Nederland:

Het is nodig dat we alles doen om de menschen daar [in London] op de hoogte te houden van wat er bij de besten thuis omgaat. Ik heb vooral ammunitie nodig om het vader Piet [Gerbrandy] duidelijk te maken, dat men er niet komt met globale veroordeling van geheele volken. En verder ook om te laten zien op welke concrete punten de toekomst van het verleden ingrijpend zal moeten verschillen. Blijf me dus op dit gebied alles sturen, wat je kunt. 't Wordt goed gebruikt. Ik moet in dezen aan kunnen toonen, dat ik niet in eigen naam alleen, ook niet alleen namens enkele geïsoleerde idealisten, doch werkelijk namens een verantwoordelijke groep geestelijke leiders spreek. Wonderlijk is, dat degenen die niet in het vuur staan, dikwijls meer die-hard zijn, dan degenen, die dag in dag uit strijden.

(Visser 't Hooft aan Ph. Idenburg, 27 februari 1942, NIOD 186-5)

Gerbrandy's gebruik van het woord 'lievigheid' ten aanzien van de houding van zijn Duitse zeggelieden achtte Visser 't Hooft geheel misplaatst (Visser 't Hooft aan F.M. van Asbeck, 27 februari 1942, NIOD 186g-5). Op 17 maart 1942 liet hij de minister-president weten dat hij vond dat het onjuist was om het verzet tegen Hitler, 'deze mannen, die dag in dag uit op de bres staan en stuk voor stuk zeer groote risico's op zich genomen hebben, van "lievigheid" in hun houding ten opzichte van Duitschland te verdenken' (Visser 't Hooft aan P.S. Gerbrandy, 17 maart 1942. NIOD 186g-1). Belangrijke oecumenische leiders in Engeland en de Verenigde Staten deelden zijn opvatting. Dat gold echter niet voor de meeste politici. Gerbrandy was het niet met Visser 't Hooft eens, maar hij waardeerde zijn eerlijkheid en inspanningen. Daarom nodigde hij Visser 't Hooft uit om zelf naar Londen te komen voor overleg. Daar voelde Visser 't Hooft wel voor.

Bezoek aan Londen 1942

Met een diplomatiek paspoort op zak begon Visser 't Hooft op 27 april 1942 als vertegenwoordiger van het Rode Kruis en de Ecumenical Commission for the Chaplaincy Service to Prisoners of War, zijn reis via het niet bezette deel van Frankrijk en Portugal, met de KLM naar Bristol. In Londen nam hij zijn intrek in het Brown's Hotel waar ook Gerbrandy verbleef. Samen met diens secretaris, de rooms-katholiek Pieter Kasteel, hadden de gereformeerde Gerbrandy en de hervormde Visser 't Hooft lange gesprekken, over de meest uiteenlopende onderwerpen, niet in de laatste plaats de theologie, in het bijzonder die van Karl Barth (1886-1968).

Gerbrandy vroeg Visser 't Hooft om samen met A.H.J. (Tony) Lovink (1902-1995) een plan op te stellen om het contact met Nederland te verbeteren. Lovink was kort daarvoor als secretaris van het Departement van Oorlog benoemd en voor Visser 't Hooft een oude bekende uit zijn studietijd te Leiden. Dit lukte en Visser 't Hooft ontving van de minister-president zelf de opdracht om een en ander in Zwitserland te gaan organiseren. De belangrijkste punten van het plan waar Lovink en Visser 't Hooft mee kwamen, waren de volgende: 1) Versterking van het geestelijk contact Nederland-Londen; 2) Het bekendmaken aan vooraanstaande personen in Nederland van plannen der regering; 3) Samenwerking van het contactcentrum onder leiding van Visser 't Hooft met het Gezantschap te Bern, waar het ging om: a. 'Het verzamelen en verwerken van gegevens over de geestelijke stroomingen in ons volk, de weerstand tegen het nationaal socialisme, de strijd op kerkelijk- en schoolgebied, de gedachtewisseling over de groote lijnen van de politieke en maatschappelijke orde na den oorlog, [de] principieele houding ten opzichte van Duitschland; b. Het doorzenden van in Nederland verschenen boeken, tijdschriften en samenvattingen; c. Het doorgeven naar Nederland van gegevens over de regeeringspolitiek over heden en toekomst;' 4) Het

contactcentrum in Zwitserland zou onder leiding en verantwoording van het Departement van Oorlog komen te staan. Verder voorzag het plan in een krediet en bepaalde het voorts dat het centrum zich niet zou bemoeien met de berichtgeving over militaire en technisch-politieke zaken. Dit contact Londen-Nederland zou worden aangeduid met de eerder door Visser 't Hooft voor zijn eigen contactennetwerk gemunte codenaam GC, 'Geestelijk Contact'. De meest gebruikte aanduiding werd echter: 'de Zwitserse Weg' (*Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945* 1950, 197-198; Handschrift Visser 't Hooft 1942, NIOD 186g-5).

Tijdens zijn verblijf in Londen probeerde Visser 't Hooft opnieuw de minister-president te winnen voor zijn eigen standpunt de oorlog vooral te zien als een geestelijke en niet primair nationalistische strijd (Visser 't Hooft aan P.S. Gerbrandy, 7 mei 1942, NIOD 186g-5). Hoewel Gerbrandy zich niet echt liet overtuigen en altijd kritisch zou blijven op de visie van Visser 't Hooft, bleef de sfeer tussen beiden goed. Op Tweede Pinksterdag 1942 werd er vanuit Londen een preek van Visser 't Hooft over de radio uitgezonden, die de minister-president zeer kon waarderen. Visser 't Hooft bleef in Gerbrandy de krachtige houding waarderen die hij bij andere ministers miste: 'Pieter is heel wat beter dan zijn brieven. Al is het geen man van zeer groot formaat, het is toch een flinke kerel, die zichzelf niet zoekt' (Visser 't Hooft aan F.M. van Asbeck, 2 juli 1942, NIOD 186g-5).

Waar het ging om het verzet, zag Visser 't Hooft dus twee motieven: het nationale en het ideologische. Steeds hoopte hij dat het universeel ideologische bij de bevrijding de boventoon zou hebben, dus verzet tegen tirannie en niet de nationalistische sentimenten. In de brief van 7 mei aan Gerbrandy, schreef hij:

Ik zou dit [laatste] betreuren, maar ontveins mij niet, dat de volkpsychologie in die bruisende dagen de kansen hierop groter zou maken dan in overeenstemming zou zijn met de werkelijke volksmeening. [...] na de oorlog zal het voor ons in de eerste plaats gaan om de heroriëntering van ons eigen sociale en politieke leven. Daarvoor is meer noodig dan 'nationaal' te voelen.

(Visser 't Hooft aan P.S. Gerbrandy, 7 mei 1942, NIOD 186g-5)

Het is enigszins paradoxaal dat in het verzet tegelijk een vaderlands nationalistisch motief en een internationalistisch naar een duurzame Europese vrede hunkerend motief opbloeden. In Visser 't Hooft zijn beide herkenbaar, maar het oecumenisch ideaal omspande beide motieven. In de redactie en de lezerskring van *Vrij Nederland* leefde de wens tot voortzetting van het blad na de oorlog (Van Namen & Winkel 1970). Het slecht geïnformeerde Londense *Vrij Nederland* daarentegen zou moeten stoppen en men stelde zich bij het Nederlandse *Vrij Nederland* voor na de oorlog als weekblad met een 'volkspaedagogische inslag' in het bijzonder door te geven wat de reformatorische kerken tot de wereld te zeggen hadden.

De ontmoeting die Visser 't Hooft had met koningin Wilhelmina maakte grote indruk op hem. Hij heeft de strijdvaardigheid van Wilhelmina steeds krachtig in herinnering gehouden en met velen gedeeld:

Zij leeft met haar hele wezen en gedachten bij haar familieleden. Het is indrukwekkend te merken, dat zij meer dan wie ook in haar omgeving intuïtief aanvoelt wat er bij de haren omgaat. Zij heeft mij uit zitten vragen als bij een examen. Laat niemand zeggen dat zij oud en krakerig wordt. Haar energie is bewonderenswaardig en zij domineert nu meer dan ooit de familie situatie. Dat blijkt op allerlei wijzen. Geen der ooms [ministers] kan geestelijk in haar schaduw staan en zoo geeft zij op menig gebied den toon aan. Er steekt eenige waarheid in een ietwat naieve opmerking die haar schoonzoon tegen mij maakte toen hij over een van de ooms zeide: "die is goed, want hij doet precies wat moeder zegt". Wel is te merken, dat zij veel doorgemaakt heeft, maar zij heeft het blijkbaar innerlijk verwerkt. Wij spraken ook over geestelijke dingen, en het is merkwaardig te zien, hoe persoonlijk en krachtig haar overtuigingen op dit gebied zijn. Zij heeft blijkbaar vroeger erg geleden onder de kerkelijke twisten en zich daarom teruggetrokken op een Bijbelsch christendom buiten de kerk om.

(Visser 't Hooft aan F.M. van Asbeck, 2 juli 1942, NIOD 186g-5)

Ook ontmoette hij enkele malen prins Bernhard. Over hem schreef hij: 'Blijft een gezellige man, maar er zit toch wel wat meer bij dan alleen maar gezelligheid. Hij hoort in ieder geval heelemaal bij de familie en is vol energie, die niet altijd gemakkelijk in constructieve banen is te leiden' (Visser 't Hooft aan F.M. van Asbeck, 2 juli 1942, NIOD 186g-5).

Organisatie van de Zwitserse Weg

Nadat hij in juni 1942 in Genève was teruggekeerd, ging Visser 't Hooft meteen aan de slag. Hij vond een medewerker in Joop Bartels, een Nederlandse student geneeskunde en lid van de NCSV. Deze was in Nederland betrokken geweest bij het kerkelijk verzet van de 'Lunterse Kring'. In november 1941 werd hij te Davos opgenomen vanwege tuberculose en hij bood toen al aan Visser 't Hooft aan iets te willen doen voor het contact met Nederland. Nu vroeg Visser 't Hooft aan Bartels om een breed netwerk op te bouwen, ook buiten de protestantse zuil, bijvoorbeeld onder rooms-katholieken en socialisten, want schreef hij op 7 juli aan Bartels: 'Londen moet niet de indruk krijgen dat ik maar een klein segment aan het woord laat' (Visser 't Hooft aan J. Bartels, 7 juli 1942, NIOD 186g-5).

Het kwam erop aan zoveel mogelijk Nederlands materiaal te genereren. In de zomer van 1942, na zijn bezoek aan Londen, schreef hij aan zijn Nederlandse contacten:

Men weet in London heel wat af van wat er in ons land gebeurt, maar het blijft een uiterlijk weten. Men heeft veel feiten materiaal, maar men weet maar zeer weinig van wat er in ons volk omgaat, wat er geestelijk leeft, hoe men er lijdt en wat men er hoopt. Daarom slaat radio Oranje er zoo dikwijls naast en worden de uitzendingen in Holland zoo kritisch beoordeeld. Daarom ook stelt de toon van vele toespraken uit London de menschen in ons land teleur. (Visser 't Hooft ongedateerd, WCC YDS-12, 20)

Visser 't Hooft deed een hartstochtelijke oproep aan zijn vrienden de regering 'op alle mogelijke wijze' te helpen. Een van de grote problemen in Nederland die Visser 't Hooft in 1942 onder de aandacht van de regering wilde brengen was het lot van de dwangarbeiders. Bij duizenden werden zij naar Duitsland gestuurd om daar, zo begreep Visser 't Hooft, 'slavenwerk' te verrichten. Deze mensen voelden zich, volgens Visser 't Hooft, in de steek gelaten en verdienden een bemoedigend woord van minister-president of koningin. Enig paternalisme was hem in dat verband niet vreemd en het is de vraag of hij niet allerlei verschillende situaties zonder veel kennis over één kam schoor, maar het past wel in de stijl van de tijd en misschien voelde Visser 't Hooft het volgende wel goed aan: 'Ook de beste regeeringsverklaring kan in zulk een tijd niet opwegen tegen een persoonlijk vaderlijk woord' (Visser 't Hooft aan P.S. Gerbrandy, 10 juli 1942, NIOD 186g-1).

Aanvankelijk was het vooral improviseren. De eerste zending documenten vanuit Londen werd door een Nederlandse verpleegster uit Davos, Emmy ter Haar, met de trein van Genève naar Nederland gesmokkeld. Gerard Slotemaker de Bruïne (1899-1976) en Nico Stufkens (1890-1964), beiden goede vrienden van Visser 't Hooft en leidinggevend bij het illegale *Vrij Nederland*, waren bereid aan het Nederlandse eind van de koeriersverbinding op te treden als adressanten, 'politieke commissie', verzamelcentrum en redactie van documentatie. Kort na het vertrek van Emmy ter Haar stond, in juli 1942, Hebe Kohlbrugge (1914-2016) bij Visser 't Hooft in Genève op de stoep van zijn woning, 41 Avenue de Champel. Via allerlei sluiptwegen door België en Frankrijk had zij Zwitserland weten te bereiken. Vanuit de Lunterse Kring, nu samenkomend in Amsterdam, wilde zij aan de calvinistische theoloog Karl Barth, die inmiddels in bezet Nederland bekend stond als een autoriteit op het gebied van christelijk gemotiveerd verzet, een aantal principiële vragen voorleggen. Kohlbrugge was al sinds 1941 betrokken bij *Vrij Nederland*. Voor Visser 't Hooft toonde haar komst naar Zwitserland aan dat een regelmatige illegale route mogelijk was. Maar dat hij geenszins van plan was deze koerierster inhoudelijk bij dit werk te betrekken, schoot bij Kohlbrugge in het verkeerde keelgat. De open brief van Barth 'An meine Freunde in die Niederlanden' werd op microfilm gezet en door Kohlbrugge mee teruggenomen naar Nederland, waar zij op 1 augustus 1942 aankwam. Verpleegster Ter Haar bracht

bij haar terugkeer in Zwitserland in augustus ondertussen veel nieuw materiaal mee, onder andere de laatste twee nummers van *Vrij Nederland*.

Eind augustus 1942 regelden Visser 't Hooft en Bartels praktische zaken als een kantoor voor Bartels om in te werken en de aanstelling van een technicus. In de donkere kamer van de röntgenafdeling van de kliniek heeft chemicus Eise Eisma vele uren besteed aan de microverfilming van de documenten die gesmokkeld moesten worden. Hij ontdekte een methode om microfilms nog verder te verdunnen door de celluloid laag van de negatieven af te weken. Wat overbleef was een flinterdun vliesje. De film kon vervolgens fijn worden opgerold en in een holle tandenborstel worden verstoppt. Drie films van veertig opnamen bevatten 240 pagina's informatie en gingen in een vulpotlood. Twee andere medewerkers bij de Zwitserse Weg werden de student bouwkunde en kunstschilder J.H. van Borssum Buisman en diens studievriend Jan Postma, die Visser 't Hooft beiden leerde kennen in het interneringskamp Cossonay. Van Borssum Buisman maakte tussen december 1942 en januari 1943 als koerier ook zelf de reis naar Nederland en terug (Couwenbergh 2000, 66).

Het eerste half jaar werden de berichten meegenomen op de route Nederland-Genève door min of meer toevallige personen als verpleegsters en zakenlieden aan wie het was toegestaan om internationaal te reizen. De jurist W.E.A. de Graaff, die voor Philips werkte, is in totaal tweeëntwintig keer heen en weer gegaan. Langzamerhand kwam er steeds meer regelmaat, vooral nadat Jean H. Weidner (1912-1994) begin 1943 in Frankrijk het deel van de route tussen Genève en België ging organiseren via zijn netwerk 'Dutch-Paris'. Hier ging het in de eerste plaats om het over de grenzen smokkelen door *passeurs* ('gidsen') van personen, maar ook berichten konden langs deze route Genève bereiken of van daaruit naar Nederland worden verstuurd. Megan Koreman (2016) heeft 'Dutch-Paris' beschreven in haar studie *Gewone helden: De Dutch-Paris ontsnappingslijn, 1942-1945* (vgl. Verkijk 1967).

In het Bijbels Museum aan de Heerengracht te Amsterdam verzamelde Gerard Slotemaker de Bruïne als leider van de Politieke Commissie de Nederlandse stukken bestemd voor Londen en distribueerde hij het uit Londen afkomstig materiaal. Vanaf maart 1943 werden stukken met een margriet in de rechterbovenhoek gemarkeerd. Net als Visser 't Hooft, beschouwde hij Kohlbrugge louter als koerierster. Deze zag dat zelf heel anders en ging met hulp van Oncko Heldring, een economiestudent aan de Universiteit van Amsterdam, ook zelf materiaal verzamelen om naar Londen te verzenden (vgl. Kohlbrugge 2002). Zij liet het materiaal doorlezen door Van Randwijk, waarna dit door fotograaf W. Prins, die was betrokken bij de Orde Dienst, werd gemicrofilmd. Kohlbrugge zag de Zwitserse Weg als een 'brievenbus' voor post aan Londen gericht en Visser 't Hooft als postbode of doorgeefluik. Dat zag deze op zijn beurt heel anders.

Eensgezindheid tussen de verschillende verzetsgroepen in Nederland was vaak ver te zoeken. *Vrij Nederland* werd georganiseerd door burgers, vooral intellectuelen en politiek betrokken journalisten met vooruitstrevende christelijk-sociale en gematigd liberale sympathieën. Het mentaliteitsverschil met de Orde Dienst (OD) was groot. De laatste organisatie was voortgekomen uit de mobilisatietijd en werd geleid door officieren zoals oprichter reserve luitenant-kolonel J.H. Westerveld (1880-1942) en jonkheer Pieter J. Six (1894-1986), die van mei 1942 tot na de oorlog functioneerde als chef-staf. Gedeelde zorgen over het gebrek aan communicatie door de regering in ballingschap, die de juiste toon maar niet leek te kunnen vinden, brachten de civiele verzetskring rond *Vrij Nederland* en de militaire verzetsmensen van de Orde Dienst voor een tijd nader tot elkaar. Maar de tegenstellingen bleven (vgl. Van Randwijk 1967 en ook Visser 1983).

De Orde Dienst verwachtte direct na de capitulatie van de Duitse troepen in Nederland als een overgangsbewind de orde te zullen handhaven. Maar veel burgerlijke verzetsmensen vonden dit vanwege het autoritaire karakter van de Orde Dienst geen aantrekkelijk perspectief (Corduener 2011; Visser 't Hooft-Lovink correspondentie 1942, NIOD 186g-2). Voor Visser 't Hooft was het duidelijk. In het belang van de kwaliteit van het naoorlogse Nederland moest het civiele verzet ondersteund worden. Keer op keer heeft hij het daarom bij de Nederlandse regering in Londen aanbevolen. Met Lovink aan het Londense uiteinde was het goed samenwerken. Deze stuurde de stukken die vanuit Genève binnenkwamen direct door aan de ministers en aan koningin Wilhelmina. Ook kon hij Visser 't Hooft op 28 juli 1942 melden dat diens kritiek op Radio Oranje in Londen heel serieus werd genomen. Zo schreef Lovink in een brief van 28 juli 1942:

Steeds weer werpt zich de vraag op, wat kan worden gedaan om in onze radiouitzendingen (Radio Oranje, Brandaris) verbetering te brengen. De Minister President is met U en ons allen geheel overtuigd van onze tekortkomingen en slaakt veelal de zucht 'was Visser 't Hoofd [sic] maar gebleven.' Inderdaad, U zoudt die leiding hebben kunnen geven, die zoo broodnodig is. Het gaat niet in eerste instantie om den feitelijke inhoud van hetgeen men zegt. Het is de geest, de toon, de mentaliteit, die wijziging behoeft en daarvoor heeft men andere menschen uit andere kringen noodig die dit kunnen doen. [...] Zoodra wij eenigszins de handen vrijkrijgen, zal het nieuwe departement zich dagelijks met Radio Oranje bemoeien.

(Visser 't Hooft-Lovink correspondentie, juli-augustus 1942, NIOD 186g-2; vgl. Sinke 2009, 139)

Ondanks al zijn waarschuwingen ging Radio Oranje er in de zomer van 1942 in de oren van Visser 't Hooft en zijn vrienden helemaal niet op vooruit. Op 30 juli 1942 meldde hij Lovink:

Wat Radio Oranje betreft, zoo heeft men nu meer dan ooit het gevoel, dat men daar die toon van verbeterd ernst en heroische weerstand, die nu noodige is, nog niet heeft weten te vinden. Het is alles nog te gemoedelijk en het schelden te kwajongensachtig. Men bedenke toch, dat het nu voor ons land om zijn of niet zijn gaat en dat op zulk een moment de eenige stem, die tot ons volk doordringt, iets van de diepte moet hebben, die er zit in uitingen van onze leiders in den tijd van de 80-jarige oorlog.

(Visser 't Hooft-Lovink correspondentie, juli-augustus 1942, NIOD 186g-2)

Toch groeide in deze tijd bij Visser 't Hooft de overtuiging een uiterst belangrijke informant van de Nederlandse regering in ballingschap te zijn, die niet alleen post doorstuurde, maar wiens adviezen in Londen zeer op prijs werden gesteld. Formeel was hij geen regeringsambtenaar en ontving geen salaris, slechts een voorschot van f10.000,- om de onkosten te dekken. In feite leidde hij twee jaar lang te Genève zonder officiële aanstelling een regeringsbureau met betaalde ambtenaren onder zich. In de Parlementaire Enquête die na de oorlog is gehouden werd vastgesteld dat dit een 'enigszins merkwaardige positie' was (*Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945* 1950, 199). Op 2 november 1942 fuseerden Radio Oranje en Brandaris, die oorspronkelijk op zeelui was gericht. Het nieuwe Radio Oranje was professioneler en sterker (Sinke 2009, 142-145).

Toenemende spanningen

Anderhalf jaar functioneerde de Zwitserse Weg naar tevredenheid van alle betrokkenen. Zowel de illegale organisaties als de Grebbecommissie en civiele verzetsgroepen, in het bijzonder *Vrij Nederland*, maakten er gebruik van, alsook de militaire Orde Dienst, zij het in mindere mate. Vele stukken hadden een kerkelijke achtergrond. Deskundigen, redactieleden en redacties van andere illegale bladen schreven artikelen over uiteenlopende onderwerpen als de Nederlandse landbouw, loyaliteitsverklaring van academici en studenten, de houding van ambtenaren, de Amsterdamse beurs, oorlogsschade, registratie van de beschietingen van schepen en treinen, schade aan industrie en woningen, internationale rechtsorde. Ook was de legitimatie van een Joodse staat in Palestina onderwerp van discussie, waarbij men beseftte: 'Onvermijdelijk is dan dat deze jonge joodse staat betrokken wordt in de netelige problemen van het nabije Oosten' (NIOD 187, 41-43). Op de vraag 'Hoe de volkswil in het naoorlogs staatbestel tot uitdrukking te brengen?' die in mei 1943 werd gesteld, antwoordde een anonieme schrijver:

De aanwijzingen, welke autoriteiten in het geval van een vacuüm namens de Regeering het centrale gezag moeten uitoefenen, moeten door de Nederlandsche Regeering op het beslissende oogenblik door de radio gegeven worden. Alleen de Regeering is daartoe bevoegd. Alleen op het

beslissende oogenblik kan dit geschieden. Vóórtijdig aanwijzingen geven, overleg plegen en voorbereidingen treffen leidt naar mijn meening onherroepelijk tot ongelukken. (NIOD 187, 41-48)

Dit zou een groot probleem worden. Andere illegale bladen konden *Vrij Nederland* wel eens benijden om de bevoorrechte positie, omdat men daar vaak als eerste in bezet gebied materiaal uit Londen ter beschikking had. Visser 't Hooft moest erop vertrouwen dat het materiaal te Londen steeds bij de bedoelde mensen terecht kwam. We kunnen het niet controleren, maar dat lijkt in deze tijd meestal wel te zijn gebeurd. Lovink, van wie Visser 't Hooft niets dan complimenten kreeg, schreef op 8 oktober 1942:

Tenslotte kan ik U nog mededeelen, dat Professor Gerbrandy mij verzocht U nog eens nadrukkelijk zijn groote waardering over te brengen over Uw trouw en waardevol werk. Het is hem een groote steun, dat U deze sleutelpositie vervult en hij betuigt U zijn warme vriendschap. Hij herinnert zich Uw preek in Londen nog best. Het werk van Barth heeft zijn geheele hart. (Visser 't Hooft-Lovink correspondentie, juli-augustus 1942, NIOD 186g-2)

Maar in dezelfde brief liet Lovink Visser 't Hooft in vertrouwen weten dat de regering het plan had de terugkeer tot constitutionele verhoudingen in Nederland na de bevrijding te doen voorafgaan door een 'overgangstoestand met krachtig centraal bewind onder leiding van Hare Majesteit de Koningin.' Volledige samenwerking van de civiele verzetsgroepen en de Orde Dienst zou in de vacuümperiode uiterst belangrijk zijn. Maar men verwachtte in Londen dat deze kort zou zijn.

In december 1942 schreef Visser 't Hooft (1942a) de brochure *Die Verkündigung der Kirche in den besetzten Niederlanden* ('De boodschap van de kerk in het bezette Nederland') die ook in Londen terecht kwam. Hij schetste daarin hoe de kerken in oorlogstijd, met een oprechte prediking van oordeel en genade, erin slaagden zich dienstbaar en getuigend op te stellen. Er was kracht in het gebed en echte naastenliefde. Zo ontwikkelde de volkskerk een gewetensfunctie, in de taal van Karl Barth, een *Wächteramt* ('een profetisch duidende, waarschuwende en wegwijzende rol') tegenover de overheid. De verkondiging was zowel troostend als vermanend. Oudtestamentische heilsteksten dienden daarbij niet primair nationalistisch op Nederland betrokken te worden, maar vooral op Israël. Als homiletisch, dus verkondigingsgericht, uitgangspunt voor de prediking nam Visser 't Hooft daarbij Matteüs (hoofdstuk) 10, (vers) 16, waar Jezus zegt: 'Zie, ik zend u als schapen in het midden der wolven: zij dan voorzichtig gelijk de slangen en oprecht gelijk de duiven.' Voor de inhoud van een actuele prediking wees hij op 1 Petrus 5, 6-9 waar gesproken wordt tot de jonge kerk over satan die

rondgaat als een briesende leeuw. Aan de orde dienden volgens Visser 't Hooft voorts te komen: a) de toelating Gods, dat wil zeggen de vraag waarom een almachtig God kwaad en lijden toelaat; b) het regerend beschikken Gods; c) Gods-vertrouwen, waakzaamheid en belijden. In een anoniem document uit Nederland uit deze tijd getiteld 'Kerk en internationale rechtsorde' worden woorden van de apostel Paulus uit 1 Korintiërs 14, 33 geciteerd: 'Want God is geen God van verwarring maar van vrede, gelijk in alle gemeenten der heiligen' (SV) en verder:

[...] de Kerk zal als fundament van den vrede moeten aanwijzen en telkens weer bloot leggen: de verplichting voor regeeringen en volken a) om voor hun onderlinge rechtsgeschillen rechtspraak te erkennen als eenige beslechting; b) voor de regeling hunner onderlinge belangen (dwz. de schepping van nieuw recht) het overleg, zoo noodig onder bovenpartijdige leiding te erkennen als eenige methode; c) hun machtsmiddelen te aanvaarden voor het staatkundig beleid in niet-nationale zaken. De Kerk moet telkens dat fundament aanwijzen en in herinnering brengen; Zij zal zich, als Kerk, onthouden van de aanbeveling van eigen concrete oplossingen van rechtspraak, regeling en beveiliging. En dan haar hoogste taak: de Kerk zal hebben op te roepen tot berouw en bekeering, tot verloochening van den haat, en in het besef harer zendingstaak hebben voor te gaan in gebed en smeeking ut omnes unum sint.

('Kerk en internationale rechtsorde'. NIOD 187-42-NG56B)

Lovink en Visser 't Hooft hadden in mei 1942 duidelijke afspraken gemaakt en daar hielden zij zich aan. Maar toen Lovink in januari 1943 aftrad en Zuid-Frankrijk door de Duitsers werd bezet, werd het voor Visser 't Hooft een stuk ingewikkelder om aan goed materiaal voor Nederland te komen. Vanuit Londen ontving hij nu steeds minder inhoudelijke stukken. In februari 1943 vroeg Visser 't Hooft aan Gerbrandy aan wie hij nu voortaan zou moeten rapporteren. Lovink had voor zijn vertrek gezegd dat dit de diplomaat H.M. van Haersma de With zou zijn, die raadsadviseur was van Gerbrandy. Maar Visser 't Hooft was op de overdracht betreffende het dossier van de Zwitserse Weg niet gerust en bracht op 18 maart 1943 voor de zekerheid nog maar even fijntjes zijn eigen rol bij van Haersma de With onder de aandacht.

Mijn opdracht versta ik als zich uitstreckende over wat men in de wijde zin des woords geestelijk contact tussen ons land en de Regering noemen mag. Ik houd mij daarbij geheel buiten de zuiver militaire aangelegenheden, en tracht vooral er voor te zorgen, dat de Regering op de hoogte blijft van de stemmingen in ons vaderland en van de grote verschuivingen, die er op psychologisch en moreel gebied plaats vinden. Het is onvermijdelijk, dat ik daarbij dikwijls ook het politieke terrein betreed, maar wanneer dat het geval is tracht ik in nauw contact met H.M.'s Gezant te handelen.

(Visser 't Hooft aan H.M. van Haersma de With, 18 maart 1943, NIOD 186g-3)

Terwijl Visser 't Hooft begin 1943 bijna wekelijks voor Londen stukken uit Nederland ontving, moest hij bedelen om bruikbaar materiaal uit Londen, regeringsrapporten of -plannen, kortom 'alles waaruit blijkt dat onze Regering voor een herboren Nederland werkt' (Visser 't Hooft aan H.M. van Haersma de With, 18 maart 1943b, NIOD 186g-3). Maar wat er kwam bleef hem teleurstellen. Aan de oorspronkelijke afspraken van Visser 't Hooft en Lovink werd door de regering in het voorjaar van 1943 nauwelijks nog gevolg gegeven. Visser 't Hooft meldde op 1 augustus aan Londen dat dit voor 'onze mensen in Nederland' echt onder de maat was. Hij voelde zich nu een soort mentor van de Nederlandse regering die hij wilde behoeden voor een steeds verdergaande vervreemding van het bezette vaderland. Dat was een kwetsbare rol (vgl. De Jong 1976).

De verschillende illegale bladen stonden als concurrenten naast elkaar. In januari 1943 vond een afsplitsing van *Vrij Nederland* plaats die leidde tot de oprichting van het blad *Trouw*. Na een ruzie met Henk van Randwijk trad de gereformeerde advocaat Sieuwert Bruins Slot uit de overwegend progressieve redactie, waar men deze actie betreurde als 'oorlogskolder'. De principiële mensen van *Trouw* werd onvoorzichtigheid, 'activiteitsdrang' en onvermogen tot zelfkritiek verweten. Op 19 maart 1943 probeerde Visser 't Hooft de minister-president zelf te verleiden 'te zijner tijd' als medewerker tot *Vrij Nederland* toe te treden. Hij beschreef het doel van het blad als 'op een positief-christelijke basis zonder compromis de vragen van ons volksleven radicaal te belichten' (Visser 't Hooft aan Gerbrandy, 19 maart 1943, NIOD 186g-1). *Vrij Nederland* sprak zeker niet alleen het christelijke volksdeel aan en had een eigen toon ten opzichte van de sociale vragen, aldus Visser 't Hooft. Gerbrandy reageerde positief, maar er kwam niets van terecht. In mei 1943 stuurde Visser 't Hooft aan Londen het commentaar van Lodewijk H.N. Bosch ridder van Rosenthal (1884-1953), voormalig commissaris van de koningin in Utrecht, door op de 'Aanwijzing in geval van een vijandelijken inval'. Die waren in 1937 door de regering toegezonden aan ambtenaren voor het geval dat de neutraliteit geschonden zou worden of het grondgebied zou worden bezet. Bosch van Rosenthal stelde dat Nederland nog steeds in oorlog was. Ambtenaren hadden zich te onthouden van het benadelen van de Duitse oorlogvoering, maar zij mochten deze ook niet bevorderen (NIOD 187-41). Aan arbeidsinzet, Jodenvervolging en het vorderen van goederen en grondstoffen moesten ambtenaren niet meewerken, geen eenvoudige instructie die menig dilemma voor betrokken ambtenaren zal hebben betekend. Gerbrandy reageerde in een radio-uitzending positief op het stuk, maar daar bleef het bij.

Voor studiegroepen van Nederlandse vluchtelingen in Zwitserland stelde Visser 't Hooft in het voorjaar van 1943 tien studievragen op die hij ook aan

Gerbrandy deed toekomen. De vragen zijn niet erg open van karakter en zijn als zodanig eigenlijk meer stellingen.

Terug naar de oude tijd of vernieuwing?
 Sociale onzekerheid of sociale veiligheid?
 Partijzucht, autoritarisme of kwalitatieve democratie?
 Imperium of gemenebest?
 Nationale soevereiniteit of internationale rechtsorde?
 Wraakoefening of handhaving der rechtsorde?
 Het communisme als redder, als spook, of als vraag?
 Hokjesgeest, uniformiteit of eenheid in verscheidenheid?
 Lijden, dat ontwortelt, of lijden, dat loutert?
 Geestelijke anarchie of gemeenschappelijke verantwoording?
 (Visser 't Hooft aan Gerbrandy, 19 maart 1943, NIOD 186g-1)

Bij iedere vraag werden verschillende subvragen gesteld. Bij de laatste vraag vroeg Visser 't Hooft zich af: 'Moeten wij het rustig aanzien, dat wij als gemeenschap geen krachtig gemeenschappelijk fundament hebben? Of moeten wij ons bewust worden gezamenlijk verantwoording schuldig te zijn aan God?' Er werd in Londen niets mee gedaan.

De redactie van *Vrij Nederland* zag zichzelf als opvoeders: 'Ons volk is te snel geneigd, zodra de terreur van de Duitsers enkele dagen luwt, weer terug te vallen in de gezellige rust van de huiskamer, waar zij zich, althans voor enkele uren of dagen, bevrijd en beschermd voelen tegen het geweld van buiten' (Opmerkingen bestemd voor de overzijde, Redactie Vrij Nederland, ongedateerd, NIOD Zwitserse Weg, 187-40). En dan was er het grote vraagstuk van de naoorlogse zuiveringen. Velen verwachtten na de bevrijding een moment van afrekening, een zogenaamde 'bijltjesdag'. In 1943 verzocht het Nederlandse gezantschap te Bern twaalf in Zwitserland wonende Nederlanders, die allerlei beroepen en levensbeschouwingen vertegenwoordigden, om anoniem hun visie te geven op vragen gesteld in het memorandum 'Straf of wraak?'; Visser 't Hooft was een van hen (Visser 't Hooft 1943). Op de centrale vraag of volksjustitie na de bevrijding gerechtvaardigd zou zijn, was het door het gezantschap samengevatte antwoord van de twaalf: 'Geen wraak, doch straf; en snel recht!' (WCC YDS-4, 98). In zijn beantwoording van de vragenlijst meldde Visser 't Hooft trots te zijn op de typering van het Nederlandse volk als 'vrij, nuchter en rechtvaardig', maar hij voegde eraan toe: 'christelijk'.

Ik bedoel daarmee niet zoetsappig liefhebben van onze vijanden, maar het bezielde zijn van een rechten wensch om volgens christelijke beginselen te streven naar verbetering. Wraak is en blijft onchristelijk en moet als

zodanig verworpen worden. Straf is noodzakelijk voor hen, die zich niet houden aan de wetten van de Nederlandse volksgemeenschap.

(Visser 't Hooft (Anoniem) 1943, WCC YDS-4, 98)

Hij maakte onderscheid tussen meelopers en echte verraders, tegelijk sprak hij van verzachtende omstandigheden voor hen die een NSB-er, schuldig aan de dood van een familielid, overhoop staken. Officiële berechting op basis van een uitzonderingswet zou echter de gewenste gang van zaken zijn. De doodstraf sloot Visser 't Hooft niet uit. Volksjustitie moest, ten allen tijde, worden voorkomen. Sancties tegen overtreders moesten worden vastgesteld. Hij gaf ter overweging een nieuwe kamer van het Hoog Militair Gerechtshof in te stellen, met naast militaire raadsheren ook burgerlijke rechters. Op de vraag 'wraak of straf?' antwoordde Visser 't Hooft: 'Mij is de wrake', zegt de Heer. Dus niet den menschen. [...] Echter, 'geen slapheid, geen compromis' geen 'vergeten en vergeven' (Visser 't Hooft (Anoniem) 1943, WCC YDS-4, 98). Omwille van de waarden waar Nederland symbool voor stond, was berechting van verraders, hun uitsluiting uit de volksgemeenschap en schadeloosstelling van de slachtoffers noodzakelijk. Lijfstraffen als een pak ransel, spitsroeden lopen, vernederend werk en de schandpaal sloot Visser 't Hooft daarbij niet uit, 'wel te verstaan als straf, niet als wraak.' Met mate toegepast zag Visser 't Hooft deze bestraffingen als 'een uitlaatklep voor den opgekropten wrok des volks, dat er zijn hart aan kan luchten', heilzaam voor de delinquent bovendien. Maar bij dit alles mocht niet vergeten worden dat 'menschelijkheid' de schoonste eigenschap van de mens was.

De koningin kon moedig spreken, maar soms zaaide zij verwarring. Op 24 april 1943 sprak de koningin voor de radio over de noodzaak van een 'staat van beleg' direct na de bevrijding. Wilhelmina leek een open oor te hebben voor allerlei radicale ideeën van Engelandvaarders over een naoorlogs Nederland waarin alles anders zou zijn en een opheffing van de oude politieke partijen werd nagestreefd. Uit haar rede van 2 september maakten velen in Nederland op dat de regering in Londen na de bevrijding een hoofdrol wilde toekennen aan het militair gezag. Dat najaar sprak Bartels in Nederland met Willem Drees (1886-1988) en Lodewijk Bosch van Rosenthal, die hem toevertrouwden dat de spanningen tussen de militaire Orde Dienst en de meer politiek georiënteerde burger verzetgroepen steeds hoger opliepen. Het was een mistroostige tijd. Bosch van Rosenthal meldde in oktober 1943:

De stemming is zeer neerslachtig; uitwendige redenen: De verdubbelde kracht der stoorzenders, het uitblijven der invasie, de spaarzaamheid der R.A.F.actie; de wegvoering van Nederlandse arbeiders op groote schaal; het voortgaan van de Jodendeportaties, waar nu ook Nederlandsche politie

hulpdiensten verleend [sic]; het besef, dat de Russischen weerstand ten slotte òns geen baat brengt binnen afzienbaren tyd.

(L.H.N. Bosch van Rosenthal oktober 1943, NIOD 187-41-35)

Op 20 september publiceerden *Het Parool* en *Vrij Nederland* de illegale 'Nota inzake den bestuurstoestand na de bevrijding van ons land (naar aanleiding van de regeeringspublicaties)', waarin te lezen viel: 'Een Staat van Beleg, waarin, hoe dan ook, de militairen het voor 't zeggen hebben, zal slechts zoolang gewillig aanvaard worden als de strategische situatie dit vereischt, d.w.z. zoolang er op Nederlandsch grondgebied gevochten wordt of zoolang Nederland als etappegebied voor strijdende legers dienst moet doen' (NIOD 187-45). In een niet ondertekende brief aan een van de Engelandvaarders, genaamd Jaap (mogelijk gericht tot Van Heuven Goedhart), gedateerd 24 september 1943, wordt de verontrusting als volgt verwoord:

Er gaat het gerucht, dat een groot aantal Hollanders-in-Engeland (men spreekt van 140!) opgekweekt wordt voor bestuursdienst hier te lande in militair verband. Dit wekt groote ongerustheid; wij hebben geen fiducia op de capaciteit, en zeker niet op de psychologische rijpheid dezer natuur noodwendig van het huidige volksleven vervreemden. Vermoedelijk gaat het om een algemeene geëllieerde maatregel, die voor alle bevrijde gebieden gelden zal, en dan is er uiteraard niet veel ruimte voor eigen beslissingen. Maar fout is het en een antipathieke indruk maakt het, zoodat iedere remming van een gaan in deze richting winst beteekent. Waarom maakt de regeering zoo weinig gebruik van de mogelijkheid, via den Geneefschen weg, in voortdurend contact met de 'getrouwen' te komen? Keer op keer zijn vragen gesteld, waarop boeh noch bah gehoord werd.

(Afzender niet vermeld, 24 september 1943, NIOD 187-45-NG 121)

Lodewijk Bosch van Rosenthal (verzetsnaam Karel) en de jurist G.J. van Heuven Goedhart (1901-1956), dachten in lijnen van geleidelijkheid. Zij zagen direct na de bevrijding een belangrijke taak voor commissarissen en burgemeesters. Bosch van Rosenthal kon het zich niet voorstellen dat het gezag, al was het tijdelijk, in handen van personen zou worden gelegd die jarenlang niet met het Nederlandse volk in contact waren geweest (Dossier 'Karelstukken', L.H.N. Bosch van Rosenthal onge-dateerd, NIOD 187, 76-12).

Maar vanuit de hoek van de Orde Dienst werd in een reactie bestemd voor Londen, hard terug geslagen. 'Landsbestuur in overgangstijd' was een tirade van de Orde Dienst tegen, wat smalend werd genoemd, de 'journalisten-politici', die nog steeds niets hadden geleerd van de ellende van de oorlog en die zich voorbereidden op een hervatting van hun politieke spelletjes van vóór de oorlog. De

rede van de koningin van 2 september werd in de Orde Dienst met instemming ontvangen (Koningin Wilhelmina ongedateerd, NIOD 187-48).

Visser 't Hooft besloot tot zijn eigen 'tegenoffensief' tegen de oprukkende Orde Dienst. In oktober 1943 ging er een stevig telegram naar Londen: 'Wij trachten kloof te overbruggen tussen militaire en civiele groepen, hopen dat U militaire groeperingen er zeer nadrukkelijk op wijst, dat zij civiele groepen en personen met veel grotere politieke ervaring niet tegenwerken doch ernstig nemen' (Bosch van Rosenthal & Visser 't Hooft aan Gerbrandy ongedateerd, NIOD, 186g-1). Krachtig betoogde Visser 't Hooft op 11 november bij Gerbrandy dat de militairen te allen tijde buiten het landsbestuur gehouden moesten worden. Het gevaar was groot dat onervaren avonturiers na de bevrijding ineens in Nederland de baas zouden gaan spelen, terwijl de werkelijke leiders, die op een kleine groep in Londen na, gewoon in het land waren gebleven, zouden worden gepasseerd (Visser 't Hooft aan P.S. Gerbrandy, 11 november 1943, NIOD 186g-1). In 1942 had Visser 't Hooft zich door Gerbrandy zelf uitgenodigd gevoeld de Nederlandse regering politieke adviezen te geven. Maar na het vertrek van Lovink was hij zich in de loop van 1943 toch steeds onzekerder gaan voelen over zijn positie. In Londen was het Bureau Inlichtingen, eigenlijk de Nederlandse geheime dienst, onder leiding van luitenant-kolonel Jan M. Somer (1899-1979), steeds belangrijker geworden. Somer had in feite het beste overzicht, terwijl het Nederlandse uiteinde van de Zwitserse Weg in civiel-politieke handen was. Sindsdien waren allerlei misverstanden ontstaan.

Visser 't Hooft vond dat militairen van staatkundige zaken geen verstand hadden en dat voorkomen moest worden dat ze autocratisch zouden gaan optreden. De socialist Koos Vorrink (1891-1955) had in het Grootburgerlijk Comité vooraanstaande leden van voormalige politieke partijen bijeengebracht. De leiding hiervan werd in april 1943 door de Duitsers opgerold, terwijl de invloed van het militaire verzet groeiend was. Herhaaldelijk raadde Visser 't Hooft Gerbrandy aan om de Orde Dienst ondergeschikt te maken aan een hersteld Grootburgerlijk Comité. Aan Van Haersma de With schreef hij op 10 oktober:

[Er] ontstaat een situatie, die niet strookt met de tradities van ons politieke leven en die dan ook niet aanvaard wordt door de illegale civiele organisaties en door de politieke persoonlijkheden, die buiten illegaal verband staan. Hier ligt een probleem, dat niet ernstig genoeg onder ogen gezien kan worden en waar zeer veel van afhangt voor de toekomst van ons land.

(Visser 't Hooft aan H.M. van Haersma de With, 10 oktober 1943, NIOD 186g-3)

Plannen voor een overgangsregering

Zijn overtuiging dat een burgerlijk bestuur bevorderlijk zou zijn voor de rol van de kerk in het naoorlogse Nederland deed Visser 't Hooft op politiek terrein belanden. Hij raakte in de laatste oorlogsjaren nauw betrokken bij de civiel-politieke plannen voor een overgangsregering. Begin 1944 kwamen er uit Duitsland telkens berichten over een ophanden zijnde staatsgreep. Maar de Nederlandse regering in Londen was niet erg onder de indruk en bleef tegen ieder contact met het Duitse verzet. Gerard Slotemaker de Bruïne vroeg Visser 't Hooft voorspraak te doen 'met alle autoriteit, die je ginder hebt' om de naam van Lodewijk Bosch van Rosenthal onder de aandacht van Gerbrandy en de koningin te brengen, mogelijk als formateur of beoogd regeringsleider na de Duitse capitulatie (Van Roon 1999, 131). En dat deed Visser 't Hooft. Op 2 januari 1944 noemde hij hem 'een der meest onmisbare steunpilaren der nationale beweging' vanwege zijn moed, energie en kwaliteiten als staatsman (Visser 't Hooft aan H.M. van Haersma de With, 2 januari 1944, NIOD Z 1 A 37).

Het is de Nederlandse regering nooit gelukt van het verzet een eenheid te maken. De verzekering dat niemand in Londen, inclusief de koningin, een militaire dictatuur beoogde, bracht geen rust. In een ontwerp voor een telegram van 21 maart aan Gerbrandy, waarin hij aandrang op de machtiging van een bepaalde bemiddelingspersoon, streepte Visser 't Hooft deze zin door:

Wanneer hierop niet ingegaan wordt dreigt chaotische situatie te ontstaan daar dan Regering oude partijen verzetsgroepen en volk allen eigen weg laat gaan zodat volkseenheid zeer ernstig in gevaar komt op critiek moment. (Visser 't Hooft aan P.S. Gerbrandy, 21 maart 1944, NIOD 186g-1)

Hoewel hij boos was, wilde hij niet gaan dreigen. In maart 1944 werd met de oprichting van het 'Vaderlands Comité' vanuit het tweede Grootburger Comité nog een verzoeningspoging gedaan. Willem Drees werd de voorzitter. Maar het lukte niet om de Orde Dienst, waarin spottend werd gesproken van burgers die 'Van Hogendorpje gingen spelen', erbij te betrekken. (G.K. van Hogendorp was een van de wegbereiders van het herstel van de Nederlandse onafhankelijkheid na de Franse tijd en in 1813 lid van het voorlopig bewind.) Visser 't Hooft moest Gerbrandy er wel bij vertellen dat er naast dit Vaderlands Comité ook nog een 'Nationaal Comité' bestond. Maar zijn oordeel over de laatste groep was vernietigend. De leden hebben, schreef hij 24 maart 1944, 'weinig autoriteit', zijn 'niet representatief' en ze konden niet samenwerken met andere groepen. Lodewijk Bosch van Rosenthal was echt de beste kandidaat regeringsleider, verzekerde Visser 't Hooft Gerbrandy nogmaals op 3 mei 1944. Bosch van Rosenthal zelf liet van zich horen in mei 1943 met zijn commentaar op de

'Aanwijzing, in geval van een vijandelijken inval', vastgesteld door de Raad van Ministers in mei 1937. Zijn opvatting was dat de Nederlandse regering aan haar ambtenaren aanwijzingen kan blijven geven ook al was er een bezetter. Nederland was nog steeds in oorlog met Duitsland. Nederlandse bestuursorganen en ambtenaren hadden zich zijns inziens te onthouden van het benadelen van de Duitse oorlogvoering, maar zij mochten deze ook niet bevorderen. Wat er ook uit Londen kwam, geen duidelijke aanwijzingen. Koningin Wilhelmina persoonlijk was van mening dat Bosch van Rosenthal te veel zijn persoonlijke ambities nastreefde. Op 14 maart 1944 uitte Visser 't Hooft aan de minister-president opnieuw zijn kritiek en ongezouten.

Het wordt bijzonder sterk betreurd, dat de stroom van materiaal, die naar de overkant gaat, slechts beantwoord wordt met een enkel telegram hier en daar. Men is enigszins jaloers op het contact, dat blijkt te bestaan tussen weerstandsbewegingen van andere landen met hun regeringen aan de overkant. (Visser 't Hooft aan P.S. Gerbrandy, 14 maart 1944, NIOD 186g-1)

Terwijl de herhaalde pogingen van Visser 't Hooft om een mandaat voor Bosch van Rosenthal te krijgen bleven mislukken, besloot Gerrit Jan van Heuven Goedhart, die actief was bij de groep rond het illegale blad *Het Parool*, in 1944 zelf naar Londen te gaan. Met hulp van Visser 't Hooft en Jean Weidner ging hij vanuit Nederland via Spanje en Gibraltar naar Engeland met het doel om van de regering machtigingen los te krijgen om een brede, wat hij noemde, 'Grote Raad van Advies' samen te stellen. Maar hij kwam niet terug. Hij werd zelf in de regering opgenomen.

In diezelfde tijd, op 11 juni 1944, ontving Visser 't Hooft van Gerbrandy de waarschuwing: 'Vanzelfsprekend mag de gebruikte weg de berichten niet veranderen' (Gerbrandy aan Visser 't Hooft ongedateerd, NIOD 186g-1). Er waren aan de zijde van de Orde Dienst verdachtmakingen geuit dat dit wel gebeurde. Daarom besloot stafchef Six een extra beveiliging in te bouwen. Vanaf september 1943 al, werd zonder overleg een kopie gemaakt van de microfiches door fotograaf W. Prins. Dit werd dus gedaan ter controle of er niet iemand stiekem de zendingen censureerde of schiftte. Toen Six het gekopieerde materiaal buiten Genève om naar Londen wilde laten brengen, werd zijn koerier gearresteerd. Daarop zond Six een tweede koerier met hetzelfde materiaal naar Londen. Dat was Hebe Kohlbrugge. Mogelijk zou zij daar eerder arriveren dan Van Heuven Goedhart. Maar voordat zij kon vertrekken op 4 april 1943 werd ook Kohlbrugge gearresteerd door de Duitsers. De gekopieerde microfilm die zij bij zich had viel, via omwegen (zij stopte hem in de zak van een andere passagier), in handen van Jaap le Poole. Dat was toevallig de man die in eerste instantie de originelen van deze stukken zelf, maar dan via Genève, naar Londen had verstuurd. Toen Henk

van Randwijk en Gerard Slotemaker de Bruïne dit hoorden voelden zij zich door de Orde Dienst bespioneerd. Ze waren woedend en de sfeer tussen de Orde Dienst en de groep rond *Vrij Nederland* was grondig bedorven. Tevergeefs spanden Bosch van Rosenthal en Drees zich opnieuw in voor verzoenende gesprekken met Six. Visser 't Hooft voelde zich in deze crisis hecht verbonden met *Vrij Nederland* en het Vaderlands Comité en vond het op 3 mei nodig de Nederlandse regering ernstig tegen de Orde Dienst te waarschuwen.

Helaas is de situatie in dit opzicht nog weer moeilijker geworden, daar een ernstig geval bekend geworden is, waarin OD het gehele werk van een der andere groepen liet bespioneren. Het resultaat was, dat alle relaties tussen OD en deze groep, waarmee wij nauw samenwerken, afgebroken worden is [sic].

(Visser 't Hooft aan H.M. van Haersma de With, 3 mei 1944, NIOD 186g-3)

Namens de Nederlandse leiding van de Zwitserse Weg vroeg Visser 't Hooft de regering in Londen opheldering te vragen aan de Orde Dienst. Mocht Hebe Kohlbrugge Londen bereiken dan moest zij worden gewantrouwd als een 'geboren intrigante' (Visser 't Hooft aan H.M. van Haersma de With, 3 mei 1944, NIOD 186g-3). De Nederlandse regering in Londen beseftte heel goed dat niemand zich als representatief voor het hele verzet kon presenteren. Belangrijker was dat men zelf kort na de bevrijding leiding aan het landsbestuur hoopte te geven. Hoewel Visser 't Hooft zichzelf en zijn contacten wel als de belangrijkste en meest representatieve informatiebron van de regering beschouwde en vele honderden stukken naar Londen verzond, wijst Loe de Jong erop dat delen van het verzet zich niet door hem vertegenwoordigd voelden, met name de Orde Dienst (De Jong 1979, 902-903).

Toen er eind 1943 een tweede route via Zwitserland was opgezet om met name het militaire contact tussen Bureau Inlichtingen en de Orde Dienst vorm te geven was Visser 't Hooft daar aanvankelijk tegen. Toch was het tenslotte ook in zijn ogen een verbetering dat generaal-majoor Aleid G. van Tricht, de Nederlandse militaire attaché in Bern, de coördinatie hiervan op zich nam, terwijl Visser 't Hooft de civiele communicatie bleef behartigen. Men noemde de militaire route via Van Tricht in deze fase 'Zwitserse Weg B', terwijl het vertrouwde parcours via Visser 't Hooft nu als 'Weg A' werd aangemerkt. Maar in de zomer van 1944 nam het belang van de Zwitserse Weg snel af. De opmars van de geallieerden na D-Day verstoortte de regelmaat in de koeriersdiensten. In de laatste fase van de Zwitserse Weg droeg de minister van oorlog, Otto C.H. van Lidth de Jeude (1881-1951), de eindverantwoordelijkheid. Maar Somer had ook contact met Gerbrandy en Wilhelmina. Voor Visser 't Hooft was het verwarrend toen ook Somer hem

berichten begon te sturen. Hij besloot zelf te bepalen aan wie hij welke informatie stuurde en schreef op 1 mei aan Gerbrandy:

Men krijgt toch echter de indruk, dat de leider van het Bureau Inlichtingen de actiefste figuur is in de hele situatie, en daardoor steeds meer de dingen in zijn hand krijgt. Wij zullen echter toch de politieke aangelegenheden aan de politiek verantwoordelijke instanties blijven toezenden.

(Visser 't Hooft aan Gerbrandy, 1 mei 1944, geciteerd in Van Roon 1999, 140, noot 71)

Bosch van Rosenthal en zijn geestverwanten uit de Christelijk Historische Unie kwamen in het voorjaar van 1944 met de brochure *De politieke en maatschappelijke opbouw van Nederland*. Hierin werd gepleit voor gematigde vernieuwing en nieuwe partijvorming. In de zomer van 1944 leek het Lodewijk Bosch van Rosenthal heel even eindelijk te gaan lukken om de meeste illegale organisaties op één lijn te krijgen. Van Heuven Goedhart werd in London al gauw in de regering opgenomen. Maar de toenemende invloed van de politieke kring rond Bosch van Rosenthal was een doorn in het oog van het Bureau Inlichtingen. Gerbrandy voelde zich verplicht Visser 't Hooft een standje te geven, omdat de ministerraad had vastgesteld dat hij met zijn actieve redactie buiten zijn opdracht had gehandeld. De minister-president meldde op 19 augustus 1944 aan Visser 't Hooft opnieuw dat hij zich van iedere censuur te onthouden had en dat hij zijn verhouding met de Orde Dienst moest verbeteren. Visser 't Hooft reageerde verontwaardigd op 17 september:

In Uw telegram zegt U ook dat het de bedoeling van de Regering is dat berichten uit Nederland geheel ongecensureerd en zonder schifting doorgegeven worden. U moge mij ten goede houden, dat ik over deze zin enigszins verwonderd ben. Ik meen nl., dat uit het materiaal, dat wij U in de loop der tijden gezonden hebben, wel gebleken is, dat ik generlei censuur toepas.

(Visser 't Hooft aan P.S. Gerbrandy, 17 september 1944, NIOD 186g-1)

Slechts materiaal afkomstig van 'wilde groepen' had Visser 't Hooft niet doorgezonden. Dat was 'onernstig of onverantwoordelijk gepraat' (Visser 't Hooft aan P.S. Gerbrandy, 17 september 1944, NIOD 186g-1). Een voorbeeld van achtergehouden stukken betreft een document waarin de Groot-Nederlandse gedachte (pleitbezorger historicus P.C.A. Geyl) functioneerde als serieus plan voor de reorganisatie van het naoorlogse Nederland en Vlaanderen, waarbij de taal als criterium werd gehanteerd. In het handschrift van Visser 't Hooft staat in potlood op de achterzijde: 'niet verzonden "flauwe kul"' (Document bepleitend de groot-nederlandsche gedachte en de Groot-Nederlandsche Beweging 'welker ideaal is

alle deelen van de Nederlandschen stam in Europa in één verband te vereenigen' (NIOD 187-44-NG 67).

Visser 't Hooft wist dat hij critici had in zowel Nederland als Londen. Maar toen hij in november 1944 de kans kreeg zelf Londen te bezoeken, kreeg hij toch een koude douche. Hij legde uit dat hij sommige brieven en boodschappen wel in een andere vorm had moeten gieten omdat ze anders onbegrijpelijk waren. Om commentaar en advies had Gerbrandy zelf gevraagd. Van de Orde Dienst had hij niet alleen bijna alles doorgezonden, maar hij had deze organisatie ook meerdere malen uitgenodigd vaker van de Zwitserse Weg gebruik te maken. Niet doorgezonden waren alleen kopieën van persoonlijke brieven tussen hemzelf en de leiding in Nederland, met name Gerard Slotemaker de Bruïne. Maar in november 1944 was hij er nu klaar mee en hij schreef aan Gerbrandy dat hij ermee wilde stoppen:

Mijn werk is nu ten einde en ik moge U verzoeken mijn hartelijke dankbetuiging in ontvangst te nemen voor de wijze, waarop U mij hebt willen steunen. Ook al is het een teleurstelling, dat in sommige kringen ons werk allerminst gewaardeerd is, zoo is het mij toch een voldoening te weten, dat de stroom van gegevens, die wij uit strijdend Nederland mochten doorgeven, niet zonder invloed gebleven zijn [sic] op de beslissingen, die de Regeering in deze jaren genomen heeft.

(Visser 't Hooft aan P.S. Gerbrandy, 14 november 1944, NIOD 186g-1)

Op 22 november ontving Visser 't Hooft van Gerbrandy een antwoord waarin deze hem hartelijk bedankte voor de aan de regering verleende diensten. De minister-president aanvaardde zijn verdediging en sprak de bereidheid uit Visser 't Hooft bij eventueel toekomstig onderzoek te steunen. Op 12 oktober 1944 sprak Visser 't Hooft een radioboodschap uit voor 'Herrijzend Nederland', waarbij hij de afgunst noemde bij mensen in minder geteisterde landen die naar een land als Nederland keken en zagen 'wat alles in de bezette landen mogelijk blijkt, wat daar uit de verstarring losschiet en wat daar aan nieuwe diepe lagen van kostelijke erts aangeboord wordt' ('Nederland herrijst', Visser 't Hooft, Toespraak voor herrijzend Nederland, 12 oktober 1944, WCC 994.2.10/14). Hij wist wel dat men over deze dingen niet te romantisch moest praten en ook dat alles zomaar weer verloren kon gaan, maar zei ook te weten hoe belangrijk het was om te beseffen 'dat er in en door de verschrikkelijke werkelijkheid van het tastbare leven een andere onaantastbare werkelijkheid op ons toekomt en vernieuwing van het leven brengt' ('Nederland herrijst', Visser 't Hooft, Toespraak voor herrijzend Nederland, 12 oktober 1944, WCC 994.2.10/14). De optimistische Visser 't Hooft verwachtte voor het naoorlogse Nederland een nieuw geestelijk en sociaal besef, mede gedragen door een revival in de kerken. (Vgl. Visser 't Hooft 1944)

De toenaderingspogingen tussen de verschillende verzetsgroepen in de zomer van 1944 mondden uit in de 'Grote Adviescommissie der Illegaliteit'. De regering in Londen wees daarna een 'College van Vertrouwensmannen' aan. Dit college, waarvan Gerard Slotemaker de Bruïne optrad als secretaris, en Drees en Bosch van Rosenthal lid waren, was niet expliciet bedoeld als overgangsregering, maar daar leek het wel op. In de laatste oorlogsmaanden onderhandelden de Vertrouwensmannen met de Duitsers over voedseldroppings en wapenstilstand. Als een ministersploeg in spé verdeelden de Vertrouwensmannen in de herfst van 1944 de portefeuilles. Maar toen de oorlog toch nog langer duurde en terwijl West-Nederland de hongerwinter in ging, kreeg de Orde Dienst nu deels in het bevrijde Oisterwijk, bevoegdheden als Militair Gezag. Ontluisterend is het commentaar van Bosch van Rosenthal op 31 maart 1945:

Het is aan den overkant en in het Zuiden, alles ruzie, oneenigheid, moeilijkheid, kwaadspreking, roddelarij, niemand vertrouwt elkaar en ieder poogt aan te toonen, hoe goed hij wel is geweest. Ik wou na dezen tijd het liefste met alles uitscheiden... Het ergste is eerlijk gezegd, de regeering aan den overkant. Deze begrijpt er niets van en stuurt alles wat geregeld is, weer in de war.

(Bosch van Rosenthal, 31 maart 1945, citaat in Van Roon 1999, 165)

De laatste twee zinnen in zijn commentaar verwijzen naar het politiebepsluit van 27 september 1944 waar Bosch van Rosenthal aan denkt. Bij wijzingen in de samenstelling van de regering verloren de Vertrouwensmannen hun belangrijkste steunpilaar in het kabinet. Van Heuven Goedhart moest in februari 1945 aftreden.

Vanuit het Nederlandse burgerlijke verzet werd in maart 1945 nog geklaagd over het structurele gebrek aan adequate reacties van de regering, waardoor een onwerkbaar situatie was ontstaan (Anoniem maart 1945, NIOD 187-76-10). Toen deed ieder wat goed was in zijn eigen ogen. Nadat volgend op de Duitse capitulatie van 4 op 5 mei de Vertrouwensmannen feitelijk gingen regeren, een Staatscourant lieten uitgeven en een proclamatie lieten aanplakken, werd hun die macht meteen op 9 mei weer uit handen genomen door generaal H.J. Kruls, en diens kloek optredend Militair Gezag, waarbij ook OD-leider P.J. Six nauw betrokken was. De Binnenlandse Strijdkrachten, waaronder de OD, kregen een leidende rol. Een aantal besluiten van de Vertrouwensmannen werd op het ultieme moment overbodig geacht en teruggedraaid. Het lang gevreesde machtsvacuüm trad nauwelijks op. Maar de wijze waarop een en ander in zijn werk ging, was voor betrokkenen ontluisterend en pijnlijk. Jarenlang hadden zij zich voorbereid op een rol die zij nauwelijks hebben gespeeld. Toen het stof van de uittocht van de Duitsers en de intocht van de geallieerden was opgetrokken en de bevrijdingsfeesten voorbij waren, leek alles met de terugkomst van de Nederlandse

regering ineens weer heel erg op het oude Nederland van voor de oorlog. Bosch van Rosenthal hervatte na de bevrijding zijn werk als commissaris van de koningin in Utrecht, maar het was hem al gauw te veel. Hij is in 1953 overleden.

Opmerkelijk is dat Gerbrandy zelf in de periode na de bevrijding heel ontevreden is geweest met de wijze waarop zich de democratie in Nederland ontwikkelde en in 1947 naar aanleiding van de Akkoorden van Linggadjati met de Republiek Indonesië zelfs serieus een staatsgreep met behulp van de legertop zou overwegen (De Jong 1988, 790-794). Visser 't Hooft was juist een voorstander van Indonesische onafhankelijkheid. De verschillen in hun visie op het naoorlogse Nederland weerspiegelden zich in de totaal verschillende kijk van beiden op de aanpak van Duitsland.

Parlementaire Enquête Regeringsbeleid 1940-1945

De naoorlogse Parlementaire Enquête Regeringsbeleid over onder andere de verbindingen in oorlogstijd met het bezette Nederland heeft het geheel niet goed kunnen ontwarren. Op 8 december 1948 werd Visser 't Hooft door Subcommissie III verhoord over de Zwitserse Weg, op 9 december 1948 over diplomatieke vertegenwoordiging in Zwitserland en vluchtelingenwerk. Voorzitter was J. Schilthuis, leden waren C.N. van Dis, S.A. Posthumus en N. Stufkens. Een eerder onderzoek was gedaan door de Commissie Cleveringa. Visser 't Hooft heeft ten overstaan van de naoorlogse verhoren steeds gesteld dat hij op het verkeerde been is gezet, doordat pas na zijn bezoek aan Londen in het voorjaar van 1942, op 28 november het Bureau Inlichtingen werd opgericht. Aan de militaire leiding daarvan was voortaan, zonder dat het aan Visser 't Hooft duidelijk werd gemeld dat dit ook voor hem gold, de coördinatie van alle communicatie met bezet Nederland toevertrouwd. Visser 't Hooft vond het niet op zijn weg liggen de hele vraag van de ingewikkelde verhouding van civiel en militair verzet in oorlogstijd te analyseren. Hij hield het erop dat zijn directe toegang tot de minister-president de ergernis van de militairen had opgeroepen (Visser 't Hooft 1973, 146).

Gerbrandy heeft hem, zoals hij beloofd had, gesteund en gezegd dat het oorspronkelijk ging over geestelijke stromingen in Nederland.

Dit werk, aldus de heer *Gerbrandy*, heeft zich tot iets ontwikkeld, dat wel enigermate parallel ging lopen met datgene, wat over het Bureau Inlichtingen liep. Dit alles is echter te goedertrouw gebeurd, terwijl de opzet was gemaakt vóór het instellen van B.I. en het optreden van de heer *Somer*.

(Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, 1950, 197-244, citaat 237)

Visser 't Hooft verzekerde tijdens de Parlementaire Enquête dat 'Elk document [...] ongewijzigd doorgedaan naar Londen' (*Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, 1950, 237). Maar tegen de Commissie Cleveringa zei hij, toen hem werd gevraagd of hij wel eens brieven achter had gehouden:

O ja. Je kreeg dikwijls heel wonderlijke zaken. De reputatie van je berichtgeving hing er van af, dat je niet een hoop materiaal doorstuurde, waar niemand wat aan had. Het moest materiaal van enig belang zijn, want anders zou niemand het au sérieux hebben genomen.

(Commissie Cleveringa, 1946-1950 1951, Nationaal Archief, doos 31)

Somer trok zijn beschuldiging van censuur in en Visser 't Hooft gaf toe dat hij op een gegeven moment besloten had het Bureau Inlichtingen te negeren en bevestigde dat hij commentaar had geleverd bij de doorgezonden stukken omdat hij daar juist door Gerbrandy om was gevraagd. Kohlbrugge kreeg ongelijk dat zij in Visser 't Hooft als 'een soort kantoorhouder van een illegale P.T.T.' beschouwde (*Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*, 1950, 247). In haar conclusie bekritiseerde de Parlementaire Enquêtecommissie de Nederlandse regering in gebreke te zijn gebleven wat betreft coördinatie en vanwege het ten onrechte berispen van Visser 't Hooft op 22 augustus 1944. Voor de uitvoering van de regeringsopdracht, kregen Visser 't Hooft en zijn medewerkers van de Enquêtecommissie tenslotte 'de hoogste lof'.

Conclusie

Als we ons afvragen hoe de Zwitserse Weg tot stand is gekomen, kunnen we vaststellen dat Visser 't Hooft met zijn contacten een sleutelrol heeft gespeeld met betrekking tot deze effectieve communicatieroute tussen Londen en bezet Nederland vanaf de zomer van 1942 tot in de zomer van 1944. Reeds in 1940 was Visser 't Hooft op eigen initiatief begonnen met wat hij noemde 'Geestelijk Contact'. Hij verwachtte een christelijke revival en een opbloeien van de kerk die zouden leiden tot een kwalitatief sterk herrijzend Nederland, een kostbare bouwsteen voor een vreedzaam Europa. Hoogstaande vormen van verzet door mensen met een elitaire achtergrond die als civiel-politieke leiders met inhoud konden worden beschouwd, moesten waar mogelijk worden gesteund. Waar het inhoudelijk mee begon was zijn visie op de oorlog en de kerk, die hij deelde met zijn oecumenische contacten. Daar kwam op den duur allerlei andere informatie bij, die vanaf juni 1942 steeds systematischer in Nederland verzameld werd door de contacten van Visser 't Hooft. Mede door de oorlogsomstandigheden bleef de toevalsfactor daarbij echter een rol spelen. Omgekeerd werd de informatie die vanuit Londen naar bezet Nederland ging in de ogen van de ontvangers vaak

teleurstellend. De regering slaagde er lang niet altijd in adequaat te reageren op wat er in Nederland gebeurde. Visser 't Hooft eindigde met politieke stellingname en als protagonist van het burgerlijk verzet en is in dit uiterst gecompliceerde informatienetwerk na verloop van tijd op politiek glad ijs terecht gekomen. De achtergrond hierbij was een tot op het bot verdeeld verzet dat er niet in slaagde constructief samen te werken, laat staan een gedeelde toekomstvisie te ontwikkelen.

Hij achtte zichzelf representatief en goed ingelicht en bekwaam om de Nederlandse regering van commentaar op het uit Nederland afkomstige materiaal te voorzien. Of dit altijd zo was, valt te betwijfelen. Visser 't Hooft woonde al sinds 1924 in Genève en kwam uit een geprivilegieerde bovenlaag van de Nederlandse bevolking. Zijn enigszins geromantiseerde beeld van de Nederlandse samenleving klopte niet altijd met de werkelijkheid. Hij had slechts een beperkt zicht op de geallieerde oorlogsstrategie, wat hem met betrekking tot zijn appreciatie van het Duitse verzet verwachtingen deed koesteren die niet realistisch waren. Ook ontsnapte een groot deel van wat zich afspeelde onder de verschillende verzetsgroepen zich aan zijn waarneming, met name waar het ging om meer militaire groepen, zoals de Orde Dienst, die later de Binnenlandse Strijdkrachten zouden vormen. Ondertussen stelde hij zich naar Londen toe wel op als deskundige die goed overzicht had met betrekking tot het geheel. Hij voelde zich geroepen de Nederlandse regering te 'coachen', niet alleen als communicatiedeskundige, maar ook inhoudelijk. Sommige ministers kon hij daarmee tot steun zijn en met name Gerbrandy waardeerde zijn bijdragen, ook al wees hij de lankmoedige benadering van Duitsland door Visser 't Hooft af en deelde hij niet zijn voorkeur voor het burgerlijk verzet.

Gaandeweg begon Visser 't Hooft zich steeds meer te gedragen als degene die de Nederlandse regering probleembewust wilde maken en voor uitglijdende behoeften. Ook verbond hij zich sterk met bepaalde delen van het verzet, ten koste van het vertrouwen bij andere delen, met name de militairen. Een ander had misschien met Genève als standplaats niet anders gedaan dan als een postbode berichten doorzenden. Voor Visser 't Hooft was dit onmogelijk. Hij was geen doorgeefluik. Hij was bezig met een geestelijke strijd.

Literatuurlijst

- Bank, Jan. 2017. *God in de oorlog: De rol van de kerk in Europa, 1939-1945*. Amsterdam: Balans.
- Beijnum, Marie van & Bart Jan Spruyt. 1995. *De oorlog achter de oorlog: Christenen onder Hitler in Duitsland en Nederland*. Kampen: De Groot Goudriaan.
- Corduwener, Jeroen. 2011. *Riemen om de kin! Biografie van mr. dr. Gerrit Jan van Heuven Goedhart*. Amsterdam: Bert Bakker.

- Couwenbergh, Marc. 2000. *Agent van de Zwitserse Weg: Het levensverhaal van Jan van Borssum Buisman*. Zutphen: Walburg Pers.
- Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945. 1950. *De Nederlandse geheime diensten te Londen. De verbindingen met het bezette gebied*, deel 4A en B, 197-198. 's-Gravenhage: Staatsdrukkerij.
- Jong, Loe de. 1988. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel XII. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- Jong, Loe de. 1979. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel IX. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- Jong, Loe de. 1976. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel VII. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- Kohlbrugge, Hebe. 2002. *Tweemaal twee is vijf: Getuige in Oost en West*. Kampen: Kok.
- Koreman, Megan. 2016. *De Dutch-Paris ontsnappingslijn, 1942-1945*. Amsterdam: Boom.
- Namen, Arie H. van & Lydia A. Winkel (red.). 1970. *Het ondergrondse Vrij Nederland: De belangrijkste nummers en bladzijden van het illegale verzetsblad uit de jaren 1940-1945*. Baarn: Het Wereldvenster.
- NOS Nieuws. 2020a. Protestantse kerken erkennen schuld voor falen in WO II. 22 oktober. <https://nos.nl/artikel/2353291-protestantse-kerken-erkennen-schuld-voor-falen-in-wo-ii.html>. Geraadpleegd 15 december 2020.
- NOS Nieuws. 2020b. Protestantse kerk erkent op herdenking Kristallnacht schuld in WO II. 8 november. <https://nos.nl/artikel/2355736-protestantste-kerk-erkent-op-herdenking-kristallnacht-schuld-in-wo-ii.html>. Geraadpleegd 15 december 2020.
- Randwijk, Henk van. 1967. *In de schaduw van gisteren: Kroniek van het verzet in de jaren 1940-1945*. Amsterdam/'s-Gravenhage: Bert Bakker/Daamen NV.
- Roon, Ger van. 1999. *Een commissaris in het verzet: Jhr. mr. dr. L.H.N. Bosch ridder van Rosenthal*. Kampen: Vbk Media.
- Sinke, Onno. 2009. *Verzet vanuit de verte: De behoedzame koers van Radio Oranje*. Amsterdam: Augustus.
- Stemmen uit Nederland*. Ongedateerd. Genève: Archieven Wereldraad van Kerken.
- Touw, Hendrik Cornelis. 1946. *Het verzet der Hervormde Kerk, I, Geschiedenis van het kerkelijk verzet*, en II, *Documenten van het kerkelijk verzet*, 's-Gravenhage: Boekencentrum.
- Verkijk, Dick. 1967. 'Weg naar de Vrijheid, Meer dan 1080', VPRO televisie-documentaire, 44:38. <https://www.youtube.com/watch?v=x96V6SqiMlc>. Geraadpleegd op 15 december 2020.
- Visser, Frank. 1983. *De bezetter bespied: De Nederlandse Geheime Inlichtingendienst in de Tweede Wereldoorlog*, Zutphen: Thieme.
- Visser 't Hooft, Willem A. 1973. *Memoirs*. London: SCM Press.
- Zeilstra, Jurjen A. 2020. *Visser 't Hooft, 1900-1985: Living for the unity of the church*. Vertaald door Henry Jansen. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Zeilstra, Jurjen A. 2018. *Visser 't Hooft: Een leven voor de oecumene – Biografie 1900-1985*. Middelburg: Skandalon.
- Zeilstra, Jurjen A. 1995. *European unity in ecumenical thinking, 1937-1948*. Zoetermeer: Boekencentrum.

Primaire bronnen (archiefmateriaal)

- Afzender niet vermeld. 1943. Beste Jaap, 24 september. Archief Zwitserse Weg NIOD 187-45-NG 121). Amsterdam: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD).

- Anoniem. 1945. Klacht aan de regering, maart 1945. Archief NIOD 187-76-10. Amsterdam: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD).
- Archief Zwitserse Weg. Ongedateerd. No. 187. Amsterdam: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD).
- Bosch van Rosenthal, Lodewijk H.N. 1943. De stemming [...] oktober 1943. Archief NIOD 187-41-35. Amsterdam: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD).
- Bosch van Rosenthal, Lodewijk H.N. Ongedateerd. Correspondentie en andere stukken. Dossier 'Karelstukken', L.H.N. Bosch van Rosenthal, 187, 76-12. Amsterdam: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD).
- Bosch van Rosenthal & Visser 't Hooft aan Gerbrandy. Ongedateerd. Afschrift telegram. Archief Zwitserse Weg NIOD, 186g-1. Amsterdam: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD).
- Commissie-Cleveringa. 1951. Verhoor Visser 't Hooft door Commissie Cleveringa 1946-1950, doos 31, Inventaris van het archief van de Commissie tot onderzoek naar de houding van Nederlandse Diplomatieke en Consulaire ambtenaren tegenover Nederlandse uitgewekenen. 's-Gravenhage: Nationaal Archief.
- Gerbrandy, P.S. aan Visser 't Hooft. Ongedateerd. Correspondentie. Archief Zwitserse Weg NIOD 186g-1. Amsterdam: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD).
- Gerbrandy, P.S. aan Visser 't Hooft. 1942. 14 januari. Archief Zwitserse Weg NIOD 186g-1. Amsterdam: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD).
- Handschrift Visser 't Hooft. 1942. 'Afspraak met Lovink, Mei 1942', Archief Zwitserse Weg NIOD 186g-5. Amsterdam: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD).
- Het Parool & Vrij Nederland*. 1943. Nota inzake den bestuurstoestand na de bevrijding van ons land (naar aanleiding van de regeeringspublicaties), 20 september. Archief NIOD 187-45. Amsterdam: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD).
- Hoffmann Jr., Conrad. 1941. A brief report on the Christian approach to the Jews, March 25. WCC general correspondence. Genève: Archieven Wereldraad van Kerken.
- 'Kerk en internationale rechtsorde.' Ongedateerd. NIOD 187-42-NG56B. Amsterdam: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD).
- Koningin Wilhelmina. Ongedateerd. Rede [niet ondertekend] 2 september 'Landsbestuur in overgangstijd.' Archief NIOD 187-48. Amsterdam: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD).
- Lovink, A.H.J. aan Visser 't Hooft, 28 juli 1942. Archief Zwitserse Weg NIOD 186g-2. Amsterdam: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD).
- Visser 't Hooft, Willem A. Ongedateerd. 'De verhouding tusschen onze Reegering in London en ons volk' [vertrouwelijk memorandum]. WCC YDS-12, 20. Genève: Archieven Wereldraad van Kerken.
- Visser 't Hooft, Willem A. 1942a. *Die Verkündigung der Kirche in den besetzten Niederlanden*. Genève: WCC.
- Visser 't Hooft, Willem A. 1942b. The function of a Christian in the world. *The Student World* 35: 254-260.
- Visser 't Hooft, Willem A. (Anoniem). 1943. Straf of wraak? WCC YDS-4, 98. Genève: Archieven Wereldraad van Kerken.
- Visser 't Hooft, Willem A. 1944. *Holländische Kirchendokumente. Der Kampf der holländischen Kirche um die Geltung der göttlichen Gebote im Staatsleben*. Zürich: Evangelischer Verlag A.G. Zollikon.
- Visser 't Hooft aan F.M. van Asbeck, 27 februari. 1942. Archief Zwitserse Weg NIOD 186g-5. Amsterdam: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD).

- Visser 't Hooft aan F.M. van Asbeck, 2 juli. 1942. Archief Zwitserse Weg NIOD 186g-5. Amsterdam: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD).
- Visser 't Hooft aan J. Bartels, 7 juli. 1942. Archief Zwitserse Weg NIOD 186g-5. Amsterdam: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD).
- Visser 't Hooft aan Gerard Beelaerts van Blokland, 3 april. 1941. WCC YDS-12, 56. Genève: Archieven Wereldraad van Kerken.
- Visser 't Hooft aan Beste Vrienden, mei. 1940. WCC YDS-12-17. Genève: Archieven Wereldraad van Kerken.
- Visser 't Hooft aan B. Bierens de Haan, 16 december. 1941. WCC YDS-12, 56. Genève: Archieven Wereldraad van Kerken.
- Visser 't Hooft aan A.B.C. Dudok de Wit, 4 november. 1941. WCC YDS-12, 59. Genève: Archieven Wereldraad van Kerken.
- Visser 't Hooft aan P.S. Gerbrandy, 12 november. 1941. Archief Zwitserse Weg NIOD 186g-1. Amsterdam: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD).
- Visser 't Hooft aan P.S. Gerbrandy, 18 november. 1941. Archief Zwitserse Weg NIOD 186g-1. Amsterdam: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD).
- Visser 't Hooft aan P.S. Gerbrandy, 15 december. 1941. Archief Zwitserse Weg NIOD 186g-1. Amsterdam: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD).
- Visser 't Hooft aan P.S. Gerbrandy, 17 maart. 1942. Archief Zwitserse Weg NIOD 186g-1. Amsterdam: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD).
- Visser 't Hooft aan P.S. Gerbrandy, 7 mei 1942. NIOD 186g-5. Amsterdam: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD).
- Visser 't Hooft aan P.S. Gerbrandy, 10 juli. 1942. Archief Zwitserse Weg NIOD 186g-1. Amsterdam: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD).
- Visser 't Hooft aan P.S. Gerbrandy, 19 maart. 1943. Archief Zwitserse Weg NIOD 186g-1. Amsterdam: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD).
- Visser 't Hooft aan P.S. Gerbrandy, 11 november. 1943. Archief Zwitserse Weg NIOD 186g-1. Amsterdam: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD).
- Visser 't Hooft aan P.S. Gerbrandy, 14 maart. 1944. Archief Zwitserse Weg NIOD 186g-1. Amsterdam: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD).
- Visser 't Hooft aan P.S. Gerbrandy, 21 maart. 1944. Concept telegram. Archief Zwitserse Weg NIOD 186g-1. Amsterdam: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD).
- Visser 't Hooft aan P.S. Gerbrandy, 17 september. 1944. Archief Zwitserse Weg NIOD 186g-1. Amsterdam: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD).
- Visser 't Hooft aan P.S. Gerbrandy, 14 november. 1944. Archief Zwitserse Weg NIOD 186g-1. Amsterdam: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD).
- Visser 't Hooft aan H.M. van Haersma de With, 18 maart. 1943. Archief Zwitserse Weg NIOD 186g-3. Amsterdam: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD).
- Visser 't Hooft aan H.M. van Haersma de With, 10 oktober. 1943. Archief Zwitserse Weg NIOD 186g-3. Amsterdam: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD).
- Visser 't Hooft aan H.M. van Haersma de With, 2 januari. 1944. Afschrift. Archief Zwitserse Weg NIOD, Z 1 A 37. Amsterdam: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD).
- Visser 't Hooft aan H.M. van Haersma de With, 3 mei. 1944. Archief Zwitserse Weg NIOD 186g-3. Amsterdam: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD).
- Visser 't Hooft aan Ph. Idenburg, 27 februari. 1942. Archief Zwitserse Weg NIOD 186-5. Amsterdam: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD).
- Visser 't Hooft aan A.A. van Rhijn, 20 januari. 1942. Archief Zwitserse Weg NIOD 186g-5. Amsterdam: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD).

Visser 't Hooft aan A.A. van Rhijn, 17 maart. 1942. Archief Zwitserse Weg NIOD 186g-5. Amsterdam: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD).

Visser 't Hooft-Lovink correspondentie, juli-augustus 1942. 1942. Archief Zwitserse Weg NIOD 186g-2. Amsterdam: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD).

World War II era records of the WCC. Ongedateerd. YDS-12. Genève: Archieven Wereldraad van Kerken.

Over de auteur

Dr. Jurjen Zeilstra is een Nederlandse predikant. In Utrecht studeerde hij vanaf 1979 geschiedenis en vanaf 1983 ook theologie. Na werkzaamheden als docent geschiedenis in het middelbaar onderwijs en als docent kerkgeschiedenis op HBO-niveau, werd hij in 1990 predikant in de Hervormde kerk voor de Protestantse kerk van Austerlitz bij Zeist. In 1993 is hij begonnen als predikant in de toen nog Samen op Weg (hervormd/gereformeerde) gemeente Hilversum. Sinds 2004 is hij predikant in de protestantse gemeente Hilversum, wijkgemeente Regenboogkerk en belast met bovenwijkse werkzaamheden. Zeilstra publiceerde over uiteenlopende onderwerpen, voornamelijk uit de kerkgeschiedenis, de zending en de oecumene. In 1995 promoveerde hij aan de Universiteit Utrecht in de theologie op Europese eenheid in oecumenisch denken. In 2018 promoveerde hij aan de Vrije Universiteit te Amsterdam in de geschiedenis op een biografie over W.A. Visser 't Hooft (1900-1985).

Auteurs contactgegevens: zeilstar@xs4all.nl

Visser 't Hooft and the Swiss Road, 1942-1944

At the onset of the German occupation during World War II, the Dutch government fled to London, finding itself in a relatively isolated situation. Poorly informed about events in the Netherlands, the government's posts about current affairs and hopeful messaging through written means or radio broadcasts were only moderately successful in reaching the Dutch population back home. One of the initiatives to improve communications was "The Swiss Road." Establishing it in the summer of 1942 at the behest of the government, the Dutchman Dr. W. A. Visser 't Hooft (1900-1985), Secretary of the World Council of Churches in formation, ran an effective communications channel that existed for about two years. In 1924, Visser 't Hooft had relocated to Geneva from the Netherlands, initially working for the Young Men's Christian Association (YMCA) and later for the World Student Christian Federation (WSCF). Upon the wartime occupation of the Netherlands, Visser 't Hooft, from Geneva, immediately initiated communications between the Dutch residing in the Netherlands and the Dutch abroad. He focused in particular on spiritual matters, calling it

Spiritual Contact. While Visser 't Hooft and his contacts were eager to exchange correspondence about what they considered to be profound topics, envisioning a large role for the churches in the postwar Netherlands, the reports from the government in exile were often deemed a disappointment. Meanwhile, the Dutch resistance was quite divided. Especially the contrast between the military resistance, which had its origin in the mobilisation, and the civil resistance was enormous. Many felt abandoned by the government. Although Visser 't Hooft had not lived in the Netherlands for quite some time, between 1942-1944 he positioned himself increasingly as a knowledgeable source about the Netherlands and as an advisor for the government, which to some degree he was. Visser 't Hooft saw the war as a spiritual conflict. However, concerning the persecution of Jews, the German resistance, and the indication of a Dutch transitional government consisting of citizens, he was not able to make himself heard.

Visser 't Hooft et la Route suisse

Le gouvernement néerlandais, qui s'était exilé à Londres en 1940 à la veille de l'occupation allemande des Pays-Bas, se trouvait dans une situation d'isolement grave au début de la Deuxième Guerre mondiale. En effet, le gouvernement était plutôt mal informé des événements se produisant aux Pays-Bas, et éprouvait de la difficulté à entrer en contact avec le peuple néerlandais par le biais de messages, écrits ou radiophoniques, axés sur l'actualité ou visant à remonter le moral de la population. Parmi les initiatives lancées par le gouvernement en exil pour remédier à cette situation déplorable, figure « la Route suisse ». Il s'agit d'un canal de communication plutôt efficace, qui a existé pendant deux ans, et qui avait été établi, durant l'été de 1942, à la demande du gouvernement, par le Néerlandais Dr W. A. Visser 't Hooft (1900-1985), Secrétaire général du Conseil œcuménique des Églises en formation. En 1924, Visser 't Hooft avait quitté les Pays-Bas pour Genève, et y avait d'abord travaillé pour les Unions chrétiennes de jeunes gens (UCJG) et ensuite pour la Fédération universelle des associations chrétiennes d'étudiants (FUACE). Dès l'occupation allemande des Pays-Bas, Visser 't Hooft avait commencé à faciliter, depuis Genève, la communication entre les Néerlandais se trouvant toujours aux Pays-Bas et ceux vivant à l'étranger, en se concentrant dans un premier temps sur des questions d'ordre spirituel. Il appelait ce circuit : Contact spirituel. Tandis que Visser 't Hooft et ses contacts se plaisaient à échanger des pièces sur des thématiques profondes et à envisager un rôle important pour les églises dans les Pays-Bas d'après-guerre, les rapports soumis par le gouvernement s'avéraient souvent décevants. Quant à la résistance néerlandaise, elle était à ce moment très divisée. Le contraste, par exemple,

entre la résistance militaire, qui avait son origine dans la mobilisation, et le mouvement de résistance civil était particulièrement grand. Beaucoup se sentaient, en outre, abandonnés par le gouvernement. De 1942 à 1944, et même s'il faisait longtemps qu'il n'avait vécu aux Pays-Bas, Visser 't Hooft a graduellement assumé le rôle de personne-ressource connaissant bien les Pays-Bas et de conseiller du gouvernement, fonction qu'il a effectivement exercée jusqu'à un certain point. Pour Visser 't Hooft, la guerre représentait un conflit spirituel. Ses avis, cependant, concernant la persécution des Juifs, la résistance allemande et la formation d'un gouvernement néerlandais de transition composé de citoyens n'ont reçu peu ou pas d'appui.

